

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ ΤΟΝ 19^ο ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ. ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΤΟΥΣ

Μ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Π. ΜΕΤΑΦΑΣ

Φυσικός, Υποψήφιος Δρ Ε.Μ.Π. και Πανεπιστημίου Αθηνών

Γιατί πιάστηκαν;

Για τα πολιτικά. Έχουν κόμματα κι εδώ μέσα...

Διαβάζουν τίποτε;

Μπα. Μια φορά τους έφεραν ιερά βιβλία από την βασίλισσα, μα τὰ 'σχισαν αμέσως.

Κι εγέλασε, ο καλός άνθρωπος, κατακρίνων αυτούς... Εις την μέση των τοίχων καρφωμένα, είτε δεμένα με σχοινιά, είναι κουτιά ξύλινα, όπου αποθέτουν τα ρούχα τους. Εις την μια γωνία ένα παλιχράμι ριχμένο κρύβει την βρομερή βούτα, σιμά της χάμω ξαπλωμένοι πέντε δέκα κατάδικοι πέζουν ζαριά, εμπρός στη θύρα δυο άλλοι κόβουν και ράβουν και σιδερώνουν... επάνω από το στρογγυλό παραθύρι, δυο εικονίσματα με μια φουντίτσα βάγια...

Αφήστε με, μωρέ παιδιά, μια στιγμή, δεκαεφτά χρόνια έχω να ιδώ το φεγγάρι!

Παρακαλώ την Παναγιά και το Θεό δοξάζω

Να γιάνει το κορμάκι μου και το δεξί μου χέρι,

Να κάνω τρία γράμματα πικρά, φαρμακωμένα.

Το 'να να πάει στη μάνα μου, τ' άλλο στην αδελφή μου,

το τρίτο το πικρότερο στη δόλια μου γυναίκα,

να μην αλλάξει τη λαμπρή και βγει στο μισοχώρι...

Το κατέγραψε ο Α. Καρκαβίτσας.

Η. Πετρόπουλου, Ρεμπέτικα τραγούδια, 1968.

Α. Καρκαβίτσας, Αι φυλακαί του Ναυπλίου, 1892.

Σχολείο δεύτερης ευκαιρίας στις φυλακές Κορυδαλλού.

Τελείωσα το Γυμνάσιο, τώρα παρακολουθώ λυκειακά μαθήματα.

Το όνειρό μου είναι να πετύχω στη Νοσηλευτική.

Ελευθεροτυπία, Φεβ. 2008.

Στο άρθρο αυτό θα παρουσιαστεί η γενεαλογία των ελληνικών φυλακών από πλευράς οικοδομικών υποδομών και των δημιουργών τους από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το

¹ Η έρευνα για το άρθρο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Πυθαγόρας ΙΙ – Ενίσχυση ερευνητικών ομάδων στα Πανεπιστήμια (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ)», το οποίο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (75%) και από Εθνικούς Πόρους (25%).

Μεσοπόλεμο σε αλληλοκαθορισμό με τα ευρύτερα κοινωνικά δρώμενα², κύρια βάσει γραπτών πηγών της εποχής, ενώ λαμβάνονται υπόψη και οι γενικές κοινωνιολογικές θεωρίες του εγκλήματος.

Η εν λόγω αφήγηση δίνει ισχυρά επιχειρήματα για συμπεράσματα που συνάδουν με τη γενικότερη ελληνική ιστοριογραφία, ότι δηλαδή με τη δεύτερη δυναστεία αρχίζει ένα σαφές πρόγραμμα κρατικών υλικών υποδομών, παρ' όλο που η έντονα νεωτερική νομοθεσία υπάρχει από το 1837 σε αδράνεια. Οι επιλογές του σωφρονιστικού συστήματος, και από τεχνική άποψη, γίνονται με γνώση των διεθνών συζητήσεων από μια σειρά υψηλού επιπέδου κρατικών παραγόντων, οι οποίες προσαρμόστηκαν σε τοπικά χαρακτηριστικά της σχετικής ανεκτικότητας, συνδυασμένης με αδιαφορία και ανοργανωσιά. Από τις φυλακές του Ναυπλίου και τον Μεντρεσέ των Αθηνών δεν περάσαμε στην ουσία ποτέ αυτή την περίοδο στο απομονωτικό σύστημα, ενώ ενισχύθηκαν σχετικά γρήγορα οι αγροτικές φύλακες.

Το πανοπτικό, η ετεροτοπία και οι ΣΕΤ

Αρχίζουμε με μια επιγραμματική παρουσίαση του σχετικού έργου του Μ. Φουκώ, ο οποίος, όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία, επηρεάζει σημαντικά τους Έλληνες εγκληματολόγους³, και στη συνέχεια θα περάσουμε στην έννοια της ετεροτοπίας και της συνάφειας αυτών των αντιλήψεων για τον χώρο με τον κλάδο των Σπουδών Επιστήμης και Τεχνολογίας (ΣΕΤ), όπου θεωρούμε ότι εντάσσεται αυτή η εργασία.

Η φυλακή, σύμφωνα με τον Φουκώ, όπως είναι γνωστό, αποτελεί τον κατεξοχήν «πειθαρχικό» χώρο και οι κατηγορίες του για τη φυλακή στηρίζονται στις θέσεις του για τη φύση της εξουσίας, τη μικροφυσική της και το πανοπτικό, ενώ ο αφορισμός του ότι ο διαφωτισμός ανακάλυψε τις ελευθερίες καθώς και τις πειθαρχίες στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της μελέτης του⁴. Ο χώρος της πειθαρχίας εσωτερικά ομογενοποιείται και οργανώνεται με βάση πανομοιότυπες μονάδες εγκλεισμού: «...το κάθε άτομο στη θέση του

² Να σημειώσουμε εξ αρχής ότι οι συγγραφείς δεν είναι νομικοί και η πραγμάτευση νομικών όρων γίνεται στο πλαίσιο της εκ των πραγμάτων διεπιστημονικότητας αυτής της μελέτης. Ευχαριστούμε τους Γ. Πανούση, Αιμ. Καλιακάτσο, Ο. Σελέκου, Η. Καρκάνη, Γ. Μαυρογόνατου και Δ. Αγγέλη για τα τεκμήρια που μας έδωσαν ή επεσήμαναν.

³ Γ. Πανούσης, *Η ποιητική του φυλακισμένου χώρου*, Σάκκουλας, 2002, αλλά και σε άλλα έργα του.

⁴ Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, Ράππα 1976, σελ. 291.

και σε κάθε θέση ένα άτομο». Με τη δημιουργία «κελιών», «θέσεων» και «σειρών» η πειθαρχία διαμορφώνει περίπλοκους χώρους, οι οποίοι είναι ταυτόχρονα αρχιτεκτονικοί, λειτουργικοί και ιεραρχικοί: *«πρόκειται για μικτούς χώρους: πραγματικούς, αφού ρυθμίζουν τη διάθεση των κτιρίων, των θαλάμων και της επίπλωσης, αλλά και ιδεατούς, αφού πάνω σε αυτή τη διευθέτηση προβάλλονται χαρακτηρισμοί, αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις»*.⁵ *«Το στρατόπεδο είναι»*, γράφει ο Φουκώ, *«το διάγραμμα μιας εξουσίας που ασκείται χάρη σε μια γενική ορατότητα»*. Στην πολεοδομία, στους εργατικούς οικισμούς, στα παιδαγωγικά ιδρύματα, στα νοσοκομεία, στα άσυλα, στις φυλακές συναντάμε την ίδια θεμελιακή αρχή: *«μια χωροταξική διάρθρωση των ιεραρχημένων επιτηρήσεων»*. Έτσι προκύπτει από αυτά μια ολόκληρη προβληματική: *«η προβληματική μιας αρχιτεκτονικής, που σκοπός της δεν είναι μονάχα η επίδειξη (πολυτέλεια των ανακτόρων) ή η επιτήρηση του εξωτερικού χώρου (γεωμετρία των οχυρών), αλλά η διευκόλυνση ενός εσωτερικού, σπονδυλωτού και λεπτομερειακού ελέγχου -με το να είναι ορατοί όσοι μένουν εκεί-, γενικότερα μιας αρχιτεκτονικής που θα συντελέσει στη μεταμόρφωση των ατόμων»*.⁶

Το πανοπτικό έχει δεχθεί κριτική: ο μείζων ιστορικός Πόρτερ θεωρεί ότι η πρακτική του πανοπτικού στις φυλακές δεν ήταν τόσο διαδεδομένη όσο γράφει ο Φουκώ και ότι ο τρόμος των ασύλων συνδυαζόταν ταυτόχρονα με πρακτικές της γοητείας του γκροτέσκο. Η έννοια του πανοπτικού σχετίζεται περισσότερο με τη νεωτερικότητα παρά με τη σημερινή μετανεωτερική πραγματικότητα⁷ και παραλληλίζεται η μοναδικότητα του πανοπτικού με τον οργανωτικό τεϊλορισμό, το σταθερό μοντέλο εργασίας, ενώ η σημερινή εργασιακή πραγματικότητα θεωρείται ότι δεν απαιτεί τα υπάκουα σώματα του φορντισμού αλλά ενεργά καινοτόμα πνεύματα στον εργασιακό χώρο.⁸ Το ίδιο όμως το ύστερο έργο του Φουκώ σχετικά με την επιμέλεια εαυτού και την υποβάθμιση της χριστιανικής εικόνας σαν της μοναδικής εικόνας του εαυτού, υπονομεύει την κεντρική αυτή έννοια, δεδομένου ότι ακριβώς η χριστιανική εικόνα συνυφαίνεται με τη μονολιθικότητα του πανοπτικού. Αυτή όμως η συζήτηση δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί εδώ. Η άλλη φουκωική έννοια είναι η ετεροτοπία⁹,

⁵ Μ. Φουκώ, 1976, σελ. 196.

⁶ Μ. Φουκώ, 1976, σελ. 229.

⁷ Roy Boyne, *Post-panopticism, Economy and Society*, 29, 2000, σελ. 285-307.

⁸ Μ. Φουκώ, 1976, σελ. 294.

⁹ M. Foucault, *Of other spaces, Diacritics*, άνοιξη 1986, σελ. 22-27.

η οποία αφορά τόπους όπως η φυλακή, το ξενοδοχείο νεονύμφων, το νεκροταφείο αλλά και το καράβι, και η οποία έχει οφειλές στο έργο του Γάλλου μαρξιστή μελετητή του χώρου Λεφέβρ, που τόνισε τη συμβολική αξία των χωρικών υλικότητων. Η κατηγορία αυτή λαμβάνει υπόψη την αλλαγή των αντιλήψεών μας για τον χώρο από τον μεσαιώνα στη νεωτερικότητα, όπου ο ομογενοποιημένος γαλιλαϊκός νευτώνειος χώρος αντικαθιστά το αριστοτελικό σύμπαν, καθώς επίσης και τις αντιλήψεις του Μπασελάρ και των φαινομενολόγων για τους μη ομογενείς χώρους, πλήρεις ποσοτήτων πραγματικών αλλά και φανταστικών, στους οποίους διαβιώνει ο σύγχρονος άνθρωπος. Οι ετεροτοπίες είναι πραγματικοί χώροι, οι οποίοι, όμως, αντανakλούν ιδεώδη με έντονα ουτοπικό χαρακτήρα και υπάρχουν σε όλους τους πολιτισμούς. Ιστορικά διαφοροποιείται η λειτουργία τους, στον ίδιο πραγματικό χώρο είναι δυνατόν να λειτουργούν διαφορετικές και μάλιστα ασύμβατες ετεροτοπίες, ενώ υπάρχει σε αυτές ένα σύστημα σχέσης ανοιχτού-κλειστού με τον υπόλοιπο χώρο, το οποίο τις καθιστά διαπερατές. Η φυλακή προφανώς ικανοποιεί αυτά τα κριτήρια, αντανakλά το ιδεώδες της κοινωνικής ένταξης, είναι χώρος πλήρης πραγματικών αλλά και συμβολικών όντων, ενώ είναι προφανώς σε άμεση συνάφεια με τον χώρο εκτός αυτής.

Η ετεροτοπία σχετίζεται με τις αντιλήψεις των ΣΕΤ, αλλά ενώ οι Σπουδές αυτές έχουν το έργο του Φουκώ ως μια από τις διανοητικές τους αφετηρίες, οι αντιλήψεις τους για τον χώρο δεν αναπτύσσονται σε ρητή αναφορά προς αυτόν¹⁰, δεδομένου ότι αυτή η αναφορά εμφανίζεται μόνο σε μια ευρύτερη σύζευξη των ΣΕΤ με την κοινωνική θεωρία¹¹. Τα αντικείμενα, μια κεντρική πλευρά του δικτύου δρώντων του Λατούρ των ΣΕΤ, ορίζονται ως σταθεροποιημένη παράταξη δικτυακών σχέσεων, οι τοπολογίες οι οποίες ισχύουν στους χώρους που μελετούν οι ΣΕΤ δεν είναι σε καμία περίπτωση ευκλείδειες, η αντλία που λειτουργεί σε ένα αφρικάνικο χωριό μεταβάλλει -αν δεν ορίζει- σειρά κοινωνικών σχέσεων, δεν δημιουργεί ευκλείδειους χώρους, το καράβι του εξερευνητή όταν φτάνει ισχυρό και κυρίαρχο στις Ινδίες από την Πορτογαλία μεταβάλλει παγκόσμιους συσχετισμούς πολιτικών δυνάμεων και δεν διατηρεί το στάτους κβο.

Ο Λω, όταν μελετά τη νεωτερικότητα¹², θεωρεί ότι οι βασικές ερμηνείες της έχουν

¹⁰ J. Law, *Objects and spaces, Theory Culture and Society*, 19, 2002, σελ. 91-105, *Organizing Modernity*, Blackwell, 1994, και άλλοι.

¹¹ Kevin Hetherington, *The Badlands of Modernity, Heterotopia and Social ordering*, Routledge 1997.

¹² Law, 1994, σελ. 7-8.

έντονα έναν μονοσήμαντο χαρακτήρα: του Μαρξ την παραγωγική διαδικασία, του Βέμπερ την καπιταλιστική ορθολογικότητα, του Μπρουντέλ τα δίκτυα των αγορών, του Ελιάς τη διαδικασία εκπολιτισμού, του Φουκώ τις τεχνικές πειθάρχησης, του Μπάουμαν τη μελέτη των αβεβαιοτήτων, του Λατούρ την άρνηση της νεωτερικότητας στο όνομα της μη πλήρους διάκρισης φύσης-κοινωνίας, λόγω της ύπαρξης πάντοτε υβριδίων μερικά τεχνικών και μερικά κοινωνικών.

Τη θέση του Μπάουμαν για τον αγώνα της νεωτερικότητας ενάντια στις αμφισημίες και αμφιθυμίες τη μεταλλάσσουν οι συγγραφείς των *κακών χώρων* σε πρόγραμμα μελέτης των συγκεκριμένων διαδικασιών επιβολής τάξης, μέσα από υποχρεωτικά σημεία διάβασης που υπάρχουν στη νεωτερικότητα (και η φυλακή προφανώς είναι ένα από αυτά), αρνούμενοι την ύπαρξη προϋπάρχουσας σύλληψης συγκεκριμένης τάξης της νεωτερικότητας.

Η ελληνική σωφρονιστικοτεχνική αφήγηση

Η εξιστόρηση των τεκμηρίων, κύρια μικρά βιβλία ειδικών μελετών της περιόδου που εξετάζουμε, θα επιχειρήσει να τονίσει τα στοιχεία της νομοθεσίας και της πρακτικής των φυλακών, τα οποία σχετίζονται με την τεχνολογική τους διάσταση.

Ο πρώτος ποινικός κώδικας του 1823, το ψήφισμα *Απάνθισμα εγκληματικών*, προβλέπει ένα σύστημα ποινών για το «παίδευμα» των παραβατών, αλλά δεν ενέχει καμία πρόνοια για την κατασκευή φυλακών.¹³ Ο Καποδίστριας το 1830 εκδίδει ψήφισμα, όπου αναφέρεται η ανάγκη οικοδόμησης φυλακών, οι οποίες μάλιστα διαιρούνται σε τμήματα, αλλά η διατροφή των υποδίκων και καταδίκων -πλην των απόρων- γίνεται ίδια δαπάνη μέσω της εργασίας τους. Οι κατάδικοι για εγκληματικές πράξεις υποχρεούνται σε εργασία, το περιεχόμενο της οποίας εξαρτάται από το ύψος της ποινής τους, στους κρατούμενους με ελαφρότερες ποινές η εργασία είναι γεωργική, σε αυτούς με μέσες ποινές στα ναυπηγεία, οχυρωματικά έργα και οδοποιία, αυτών με βαρύτερες ποινές στα μεταλλεία. Η αντιβασιλεία τροποποίησε αυτές τις διατάξεις το 1834, και τελικά θέσπισε το νόμο του 1836/1837, τον οποίο όλοι οι μελετητές θεωρούν θετικό και καινοτομικό, αλλά ο οποίος

¹³ Τα στοιχεία για το νόμο του 1837 και τους προγενέστερους είναι από το Γ. Κατωπόδης, *Φυλακή. Εσωτερική λειτουργία, σωφρονιστική μεταχείρισις*, Αθήναι 1947, σελ. 17-30 και από το Χ. Δημόπουλος, *Το ελληνικό σωφρονιστικό δίκαιο κατά τον 19ο αιώνα*, Σάκκουλα 2002, σελ. 59-74.

παρέμεινε ανενεργός για τα επόμενα 50 χρόνια. Στο νομοθέτημα αυτό, τα έξοδα της φυλακής (πρώτο άρθρο) βαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό και περιγράφονται λεπτομερώς τα διάφορα τμήματα της φυλακής. Στο άρθρο 4 γράφεται «έκαστος κατάδικος θέλει κατέχει συνήθως ίδιον οικίσκον χωριστόν» και στη συνέχεια ότι μόνο λόγω ανάγκης το πολύ τρία άτομα μπορεί να συστεγάζονται σε ένα κελί. Προβλέπεται στα άρθρα 5-8 κατασκευή χώρων εργασίας, χώρων εκτέλεσης πειθαρχικών ποινών, νοσοκομείων, εκκλησίας. Οι ενήλικες κατάδικοι εργάζονται με απόλυτη σιωπή και καρπούνται το τέταρτον της αμοιβής τους, για τους ανήλικους τονίζεται η ανάγκη της εκπαίδευσής τους (άρθρο 28), ενώ στην ενδυμασία που δίδεται περιλαμβάνονται και δυο λαιμοδέτες (άρθρο 43). Ο Κατωπόδης σχολιάζοντας αυτό το νομοθέτημα αναφέρει «Τούτο είναι εν νομοθέτημα με σωφρονιστικήν τεχνικήν αλλά και με επιστημονικήν αξία... Είπον ανωτέρω ότι το Ελληνικόν κράτος εν έτει 1836 κατασκεύασεν εν νομοθέτημα άνευ αντικειμένου, διότι ούτε είχε ούτε επέτυχε, ιδία πρωτοβουλία, ν' αποκτήσει κτίριον εν τω οποίω...»¹⁴, συνοψίζει και τις γνώμες των προγενέστερων αυτού μελετητών, αλλά και δεν αφίσταται από τις γνώμες των σύγχρονων.

Ο Κ. Κωστής, γιος του γιατρού του Όθωνα, διακεκριμένος νομικός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκδίδει μικρό βιβλίο στα 1862¹⁵ ύστερα από επισκέψεις σε ευρωπαϊκές χώρες, μεταξύ των οποίων και τη φυλακή Πέντοβιλ του Λονδίνου¹⁶, το οποίο και μπορεί να θεωρηθεί σαν η απαρχή της μελέτης του σωφρονιστικού συστήματος στην Ελλάδα από Έλληνες νομικούς. Προγενέστερες ανάλογες προσπάθειες κατά τη δεκαετία του 1850 από τον επισκέπτη ειδικό Αμπέρτο δεν απέδωσαν αποτελέσματα, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στον πρόλογο, ο Κωστής σημειώνει ότι, παρά τα νομοθετήματα, «παρ' υμίν ως φυλακαί χρησιμοποιούνται αι κρύπται φρουρίων τινών ενετικών... ή ιδιωτικάί τινές καταρρέουσαι οικίαι» και συνεχίζει «εκ τοιαύτης ακανονίστου συμβιώσεως των κακούργων προερχομένην διαφθοράν ην εκ των φυλακών μεταγγίζουσιν εις την κοινωνίαν», ενώ λίγο παρακάτω τονίζει το έργο του Ι. Κοτζύρη, διευθυντή των φυλακών στην αγγλοκρα-

¹⁴ Κατωπόδης, 1947, σελ. 29.

¹⁵ Κ. Ν. Κωστής, *Μελέται περί φυλακών*, μέρος Α, Αθήναι 1862.

¹⁶ Σχήμα 5.

τούμενη Κέρκυρα «η διοργάνωσις των φυλακών της μικράς ταύτης χώρας είναι αρίστη». Κλείνει τον πρόλογό του τονίζοντας «νομίζομεν δε ότι ουδέποτε τα προς ηθικοποίησιν κοινωνίας τινός συμβάλλοντα ως άκαιρα και αλυσιτελή δύνανται να θεωρηθώσιν, διότι επέστη ο καιρός του μεριμνάν σπουδαίως και περί της θεραπείας τοιούτων κοινωνικών αναγκών, ότε ηρξάμεθα ήδη εδραίον και πολυτελές να εγείρομεν μέγαρον την ανάγκη προς ενθρόνισιν της μήπως παρ' υμίν αναφανείσης επιστημονικής μεγαλοφυΐας, ενώ αλλαχού ο κοινός μόνον ήρκεσεν νους, όπως κατανοήσωσι ποία δεινά επακόλουθα τοιαύτης των φυλακών καταστάσεως»¹⁷. Δίνει έμφαση στα θέματα εργασίας των φυλακισμένων τονίζοντας ότι η εργασία πρέπει να είναι χρήσιμη μετά την αποφυλάκιση και να συντελεί στην πνευματική ανάπτυξη, ενώ θεωρεί απαραίτητο το συνδυασμό της με τη θρησκευτική μόρφωση¹⁸. Σημειώνει όμως ότι οι φιλόανθρωποι οι οποίοι βοηθούν σε θέματα φυλακών συχνά οδηγούνται σε μυστικισμό, προτείνει υψηλά προσόντα για τον διευθυντή των φυλακών και προκρίνει ως άριστο το αγγλικό σύστημα¹⁹.

Ο Κ. Π. Καλλιγιάς στην *Πανδώρα* το 1866 απηχεί ένα ανάλογο πνεύμα. Τονίζει το παράδειγμα των επανησιακών φυλακών, όπου μάλιστα κατά τους υπολογισμούς του το ετήσιο κόστος λειτουργίας ανά κρατούμενο υπολογίζεται σε 233 δραχμές έναντι 237 των φυλακών του ελληνικού κράτους²⁰, και συνεχίζει ότι εάν «ο νομοθέτης προτίθεται να επαναγάγη τον άνθρωπον εις την αρχική αγριότητα προ πάσης κοινωνίας δεν δύναται επιτυχέστερον να κατορθώση το σκοπούμενον, όσον δια τοιούτων ειρκτών», για να σημειώσει ότι ο νόμος της 31 Δεκεμβρίου 1836 δυστυχώς έμεινε άγραφος χάρτης, «πλην ατελούς τινός εν Παλαμηδίω εφαρμογής της απλής εργασίας των καταδικών εις χειροτεχνήματα», ενώ ρωτά στη συνέχεια «απέμαθον εν ταις φυλακαίς ή έμαθον πλείονα και χείρονα. Ο άγριος βίος εν δεσμοτηρίω όπου αντί της φωνής της εξημερούσης καρδίας, βαρύς ακούεται ο κροταλισμός των συρομένων αλυσέων». Κάνει την πλέον καίρια παρατήρησή του κατά τη γνώμη μας, όταν γράφει «Εν νεαζούση κοινωνία, καθ' ην μακρά δεν υπάρχει των πραγμάτων πείρα και δεν εγενικεύθη η γνώσις των επιπολαζόντων

¹⁷ Σελ. γ'. Υπονοείται το κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών, δωρεά του βαρόνου Σίνα το 1857. Να σημειώσουμε ότι είχε απολυθεί από υφηγητής της Νομικής Σχολής λόγω αντιδράσεων των φοιτητών στον εναρκτήριο λόγο του.

¹⁸ Κ. Ν. Κωστής, σελ. 50, 53, 58.

¹⁹ Κ. Ν. Κωστής, σελ. 65, 79.

²⁰ Κ. Π. Καλλιγιάς, *Περί Φυλακών, Πανδώρα*, 15 Σεπ. 1866, σελ. 295.

κακών και των νοσηρών αιτίων, είναι φυσικόν ότι τα βλέμματα ημών εισέτι δεν είναι εστραμμένα προς τα εμπασθή μέρη του σώματος». Κατά τον Καλλιγά, το πρόβλημα των φυλακών δεν είναι οικονομικό αλλά κοινωνικό-πολιτικό: «πόσαι πολυτελείς οικοδομαί ανεγέρθησαν παρ' υμίν, εξ ίσως ουδεμία έχουν πρακτική χρησιμότητα, και εν τούτοις είναι πολύ δαπανηρότεροι ευτελοῦς σωφρονιστηρίου... Τοίχοι απλοί αλλά στέρεοι, μικρού ὕψους διὰ κελιά ισόγεια... ἔνθα υψηλότερα υπέρκειται το δωμάτιον του προΐσταμένου και το παρεκκλήσιον». Μελετώντας τους τρεις πίνακες ποινικής διαχειρίσεως, τους οποίους μπόρεσε να εντοπίσει των ετών 1851, 1852, 1858, υπολογίζει τελικά σε 1000 τα άτομα που εκτίουν ποινή κάθειρξης ανά πενταετία και 3000 κατ' ἔτος τα άτομα απλής φυλάκισης και ζητά κληροδοτήματα υπέρ των φυλακών²¹.

Το 1872, στη χρονολογική σειρά της αφήγησής μας από ἄλλη θέση, ο Πρωτοδίκης Τριπόλεως Χ. Δέδης μιλά περί «της κολάσεως ταύτης ην ονομάζουμε φυλακὴν... εν μέρει εξαιρέσει των της Επτανήσου» για να σημειώσει παρακάτω ότι οι Ἄγγλοι χρεώνονται την εκκλησία, τη διδασκαλία και την εργασία στο σύστημα των φυλακών. Για την ποιότητα του φαγητού γράφει ότι «ην ουδέ οι κύνες δύνανται χωνεύσωσι» και ότι «συναγελάζονται υπόδικοι, κατάδικοι, πολιτικοί εγκληματίαι, άνευ διακρίσεως ηλικίας και ποινῶν»²². Ο εισαγγελέας, αφού τονίσει την ανυπαρξία στατιστικῶν στοιχείων, σχολιάζει κριτικά το δημοφιλές τότε σύστημα της απομόνωσης «η απομόνωση εν Ελλάδι είναι αυτόχρημα τάφος εις τον ζωηράς και μάλλον αιματώδους κράσεως του καταδίκου». Παρόμοια ἄποψη φαίνεται να είχε και ο βασιλιάς Γεώργιος Α', ο οποίος δεν ενέκρινε σχέδια κατασκευῆς απομονωτικῶν φυλακῶν. Τέλος ο Δέδης τονίζει την εμπλοκή του συστήματος των χαρίτων «εις ον συντρίβεται η δικαιοσύνη»²³

Ο εισαγγελέας Αθηνῶν παρ' εφέταις Αριστείδης Οικονόμος²⁴ εκδίδει την περίοδο 1875-8 μηνιαίο ἔντυπο *Εφημερίς των φυλακῶν*, όπου πρώτη φορά, εξ ὅσων γνωρίζουμε από τις πηγές, τίθεται το θέμα της εμπλοκῆς ειδικῶν -γιατρῶν και μηχανικῶν- στα της

²¹ Κ. Π. Καλλιγάς, σελ. 295-7.

²² Χ. Δέδης, *Περί Φυλακῶν*, Εν Τριπόλει 1872, σελ. 3, 9, 11.

²³ Χ. Δέδης, σελ. 21, 26.

²⁴ Δικαστικός, Υφηγητής του Παν. Αθηνῶν. Ως Πρωτοδίκης ἐτέθη επικεφαλῆς των επαναστατῶν ἐναντίον του Ὁθωνος το 1862. Από το 1873 και για 18 χρόνια ἐξέδιδε την *Οικονομική Επιθεώρησιν* και συνέβαλε στην καθιέρωση του ὀρου *χρυσοκάνθαροι* σχετικά με τα λαυρεωτικά, ἐνῶ παράλληλα ἐνίσχυσε το συνεταιριστικό πνεῦμα. Εγκυκλοπαίδεια Πυρσοῦ.

λειτουργίας των ελληνικών φυλακών, ενώ παρέχονται και σημαντικά ποσοτικά στοιχεία. Οι σχολιασμοί από τα άρθρα της *Εφημερίδος* είναι ανάλογοι του Δέδη, «εντός των τοίχων του Μενδρεσέ (φυλακή των Αθηνών) δεν ψάλλονται ύμνοι προς τον Αλλάχ, αλλά ακούγονται στεναγμοί της πασχούσης ανθρωπότητας»²⁵. Με «σιτηρέσιο 300 δράμια αισχίστης ποιότητας», ενώ λίγο παρακάτω διαβάζουμε ότι με «ιδία δαπάνη, τροφή ποικιλότητα». Η περιγραφή των φυλακών Τριπόλεως αναφέρει «παράθυρα προς την οδόν από όπου συνδιαλέγονται, εισάγουσι ποτά απηγορευμένα»²⁶. Στην Επιθεώρηση γίνεται συχνά αναφορά για επιτροπή υγιεινής υπό τον Καθηγητή Σ. Μπαλάνο²⁷ που πρότεινε την αραίωση των φυλακισμένων, στους οποίους αντιστοιχούσαν λιγότερο από 4 κ.μ. αέρα ανά έγκλειστο άτομο, ενώ η ίδια επιτροπή προτείνει οι μηχανικοί να αναλάβουν το θέμα του αερισμού των φυλακών. Σε άλλα τεύχη του 1878 υπάρχει μετάφραση τεχνικών ευρωπαϊκών κανονισμών φυλακών, ενώ το συνεταιριστικό πνεύμα του Οικονόμου εκφράζεται με την αναφορά του σε μια δωρεά αποφυλακισμένου 12 στρεμμάτων γης *παρά τω έξωθεν Αθηνών πεδίω του Άρεως*²⁸. Ο Οικονόμου δίνει στοιχεία πλήρη για την κατάσταση των φυλακών στα 1876-7, υπολογίζει έντεκα φυλακές όπου η πυκνότητα των φυλακισμένων είναι μεγαλύτερη από ένα άτομο ανά κυβικό μέτρο αέρα και δεκαπέντε όπου αυτή είναι περίπου 1,6 κ.μ. ανά κρατούμενο, και ζητά μέτρα βελτίωσης.

Ο αξιωματικός Μακρής αφιερώνει στη βασίλισσα Όλγα ένα έργο του 1881, στο οποίο παρέχει ιστορικά στοιχεία για το σύστημα των φυλακών και προβαίνει σε σειρά προτάσεων. Παρατηρεί ότι ο Γάλλος γραμματέας της φιλανθρωπικής εταιρείας Αμπέρτος, «εις των πολυπειροτέρων ηθικολόγων της εποχής του», ο οποίος είχε κληθεί σαν ειδικός και στην Αυστρία, και τον οποίο ο συγγραφέας ακολουθούσε ως νεαρός αξιωματικός, που κλήθηκε από τον Όθωνα στα 1856 για αντιμετώπιση του οικοδομικού προβλήματος των φυλακών, παραιτήθηκε μετά από κυρίως γραφειοκρατική εργασία ενός έτους, όταν για τα οικοδομικά έργα του τού έστειλαν «δεκάδες τινές περσικών θυροφύλλων ... εννοήσας ότι ασκόπως ηργάζετο και ότι η κυβέρνησις δεν είχε μελετήσει το ζήτημα» (σελ. 15).

²⁵ *Επιθεώρησις φυλακών*, Αύγ. 1875, σελ. 8, 27.

²⁶ *Επιθεώρησις φυλακών*, Φεβρ. 1876, σελ. 104.

²⁷ *Επιθεώρησις φυλακών*, 1875, σελ. Οκτ. 1877.

²⁸ *Επιθεώρησις φυλακών*, Οκτ. 1875, σελ. 22.

Ο συγγραφέας θεωρεί υψηλή τη θνησιμότητα στις φυλακές, η οποία υπερβαίνει το ποσοστό 6% που δίδεται, λόγω της συστηματικής απόλυσης των μελλοθανάτων, γράφει για 22% ψυχικά πάσχοντες και 6% αυτοκτονίες²⁹. Ο Μακρής επαινεί τις ενετικές φυλακές, αλλά παρατηρεί με δυσφορία ότι ενώ θα έπρεπε το ελληνικό κράτος να τις χρησιμοποιήσει ως πρότυπο «και να τις δοκιμάσει εμπράκτως... επεσώρευσε εις εκεί και άλλους καταδίκους, κατέστρεψε το σύστημα της μερικής μονώσεως και διορίζουσα κατά τρίμηνο νέους διευθυντάς, έφτασε μέχρις αφομοιώσεως προς τας λοιπές φυλακάς» (σελ. 23). Προτείνει σύστημα εκπαιδεύσεως συγκριτικά απλούστερο από τα αντίστοιχα της Β. Ευρώπης και ζητά εκπαίδευση σε ανάγνωση και αριθμητική, έναντι της φυσικής, χημείας και γεωμετρίας (σελ. 34), ενώ προτείνει επιτόπια προσαρμοσμένα συστήματα εργασίας καταδίκων με έμφαση στη γεωργία (σελ. 37).

Αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο στα οικοδομικά των φυλακών με συγκριτικά στοιχεία κόστους κατασκευής φυλακών από το εξωτερικό. Δίνει ρεαλιστικές προτάσεις «δεν έχομεν ανάγκη να εγκαταλείψωμεν αρχιτεκτονικά μνημεία δια των σωφρονιστηρίων» (σελ. 56), απορρίπτει για οικονομικούς λόγους τα πολυώροφα κτίρια και προτείνει ισόγεια παραλληλόγραμμα κτίσματα, με κελιά όγκου 24 κ.μ. σύμφωνα με τις παγκόσμιες διατάξεις.

Στη συνέχεια δίνει τεχνικά στοιχεία για την οικοδόμηση φυλακών, τα οποία αντλεί -όπως ο ίδιος γράφει- από το υπόμνημα που του άφησε ο Αμπέρτος και τονίζει τα ιδιαίτερα ελληνικά χαρακτηριστικά, μη πολυώροφα κτίρια, «αι δαπάναι σιδηρών κλιμάκων και διαδρόμων θέλουσι μας εξαντλήσει» (σελ. 57), απορρίπτει το ακτινωτό σύστημα ως κατάλληλο για ψυχρά κλίματα, ενώ υπολογίζει σε 430.000 τ.μ. τους χώρους φυλακής μονώροφων κτισμάτων για 1.200 κρατούμενους, στοιχείο συγκρίσιμο και μικρότερο κάπως από αντίστοιχα στοιχεία λειτουργούντων φυλακών του εξωτερικού. Ο Μακρής ζητά έργα για την τροφοδοσία σε άφθονο νερό και σχολιάζει τις προτάσεις του Αμπέρτου για πέντε τοποθεσίες ανέγερσης φυλακών (Αίγινα, Τρίζωνα, Μονεμβασιά, Πύλο, Μεθώνη και Ακροναυπλία) για να προτείνει τελικά την τελευταία.

Ο Δαμιανός Βορρές, υπηγητής και αυτός του Παν. Αθηνών, αφού επισκέφθηκε μια

²⁹ Ν. Ε. Μακρή (παλαιού αξιωματικού του ελληνικού στρατού), *Περί εφαρμογής του σωφρονιστικού συστήματος εν Ελλάδι*, Αθήναι 1881, σελ. 19-33.

σειρά από φυλακές ευρωπαϊκών χωρών εκδίδει το πόνημά του στα 1881, όπου γίνεται αναφορά, ίσως για πρώτη φορά με τόση σαφήνεια, «ότι τα πλείστα των αδικημάτων αιτίαν έχουσιν ουχί την εν τω δράσαντι κακότητα, αλλά την δυσάρεστον κοινωνικήν κατάστασιν εις ην ευρισκόμεθα», ενώ και αυτός τονίζει ότι οι άποροι «υφίστανται επί το σκληρότερον την έκτισιν της ποινής»³⁰. Τονίζει με προτεσταντικό ζήλο τη σημασία της εργασίας των κρατουμένων και μάλιστα λόγω των συγκεκριμένων συνθηκών προτείνει τη γεωργική εργασία, δεδομένου ότι «η ανάπτυξις των γεωργικών σχολών απέτυχε»³¹. Ζητά κύρος για το διευθυντή της φυλακής, δεδομένου μάλιστα ότι μόνο «ο έμμισθος ενθουσιασμός έχει διάρκειαν» και επισημαίνει προσοχή για «την υπερβολική επίδραση του πνεύματος των φιλανθρώπων»³². Τέλος, σε σχέση με τη διεθνή συζήτηση της εποχής υπέρ του απομονωτικού συστήματος, το θεωρεί κατάλληλο για βόρεια κλίματα αλλά όχι για την Ελλάδα «ένθα η εύχαρις και θελκτική φύσις ποιεί τους ανθρώπους ζωηρούς»³³.

Ο ιερέας του νέου προτύπου σωφρονιστηρίου Αβέρωφ Τιμόθεος Αναστασίου, ο οποίος δηλώνει φιλοβασιλικός και αφιερώνει το έργο του στη βασίλισσα, τονίζει τη σημασία της φιλανθρωπίας και της θρησκευτικής παιδείας των κρατουμένων. «Το κοινόν θα κατηφρανθή βεβαίως δια την επίσκεψιν της Α. Μ. Βασιλίσσης, εις της οποίας την φιλάνθρωπον πρωτοβουλίαν οφείλεται η ίδρυσις του πνευματικού τούτου θεραπευτηρίου», ενώ προηγουμένως έχει τονίσει τη διαφορά του Αβερωφείου από τις άλλες ελληνικές φυλακές «δεκάς χιλιάδων εγκληματιών σήπεται σωματικώς και ηθικώς»³⁴, διαφορά την οποία δέχεται η βιβλιογραφία, τονίζοντας μάλιστα τη θετική διαφοροποίηση του Αβερωφείου από τις μόλις προγενέστερες φυλακές Συγγρού, στις οποίες δεν τηρήθηκαν οι τότε ισχύοντες κανόνες οικοδόμησης των φυλακών, με τη μη ύπαρξη ατομικών κελιών, έναντι τεράστιων χώρων για τη διεύθυνση της φυλακής. Στο βιβλίο του περιγράφεται η θρησκευτική διδασκαλία των κρατουμένων την Κυριακή, η αριθμητική δις της εβδομάδος, η ιστορία του έθνους τρις και η ανάγνωση καθημερινά³⁵.

³⁰ Δ. Βορρές, *Μελέται περί των διαφόρων των φυλακών συστημάτων*, Εν Αθήναις 1881, σελ. 20, 88.

³¹ Δ. Βορρές, σελ. 72.

³² Δ. Βορρές, σελ. 92, 74.

³³ Δ. Βορρές, σελ. 59.

³⁴ Τιμοθέου Αναστασίου, *Σωφρονιστήριον «Αβέρωφ»*. *Σωφρονιστήρια και εθνικός σωφρονισμός*. Εν Αθήναις, 1898, σελ. 15, 8.

³⁵ Αναστασίου, σελ. 17.

Σειρά νομικών στις αρχές του 20ού αιώνα έγραψαν για το ζήτημα των φυλακών, ενώ η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου παρουσίασε σημαντικό νομοθετικό έργο με πρωταγωνιστή τον υπουργό της Δημητρακόπουλο, ο οποίος όμως καταγγέλθηκε από πολλούς για την ομαδική εκτέλεση 14 καταδίκων. Ο Ν. Σπ. Φαραντάτος, υφηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε μικρό βιβλίο του³⁶ κάνει αναφορά στο Παγκόσμιο Σωφρονιστικό Συνέδριο της Πετρούπολης, όπου μετείχε πολυμελής ελληνική αντιπροσωπεία, μεταξύ των οποίων ο βουλευτής Α. Σκουζές και ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου. Εδώ γίνεται αναφορά στο ότι «παρήγορον εξαιρέσιν αποτελούν αι φυλακαί Συγγρού και το Αβερώνφειο» (σελ. 41), ενώ προηγουμένως γράφει περί της «φρικτής καταστάσεως των φυλακών» (σελ. 36). Για τις φυλακές Συγγρού γίνεται επίσης ο σχολιασμός ότι «αστοχούσι πάντως του σκοπού τους εκ της αρχικής κατασκευής μη γενικότητας της εργασίας και παντελούς ελλείψεως διδασκαλίας» (σελ. 41), ενώ για το Εφηβείο αναφέρεται ότι έγινε ακριβής εφαρμογή του σωφρονιστικού συστήματος, ότι παρουσιάζουν απαστράπτουσα καθαριότητα, υμνείται η βασίλισσα Όλγα για το έργο της και κλείνει η αναφορά με την επωδό για τη δημιουργία Σχολής Φυλάκων.³⁷

Ο Αρεοπαγίτης Α. Ν. Πεταλάς γράφει, κατ' εντολή του Υπουργού Δικαιοσύνης Δ. Κ. Βοκοτοπούλου, συστηματικό έργο περί των σωφρονιστικών μας πραγμάτων³⁸. Τονίζει την ανυπαρξία στατιστικής του σωφρονιστικού συστήματος (σελ. 7), υπολογίζει ότι τα κατά της ζωής εγκλήματα είναι σημαντικά μεγαλύτερα ανά κάτοικο σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με την Ιταλία διπλάσιο, με τη Γερμανία εικοσαπλάσιο, με την Αγγλία σαρανταπενταπλάσιο, και απαιτεί δράση όταν «ου μόνο ουδεμία πρόνοια ελήφθη αλλά και ηυξηθήσαν τα κατά της ζωής εγκλήματα κατά το 1890».

Στο περίφημο *Εικόν των ημετέρων φυλακών* γράφει «Ο περί μιας ποινικής ή επανορθωτικής φυλακής ομιλών εν Ελλάδι διαλέγεται σχεδόν περί πασών, διότι η αδιαφορία της Διοικήσεως μετέβαλλε πολλές τούτων εις κατακόμβας ή τρώγλας, ένθα η φθειρίασις

³⁶ Σπ. Φαραντάτος, *Περί Φυλακών*, Αθήναι 1902.

³⁷ Είναι χαρακτηριστικό, όπως αναφέρει ο Φαραντάτος, ότι στο συνέδριο αυτό του 1899 η ρωσική αντιπροσωπεία αρνήθηκε τη συζήτηση για τις φυλακές στον αρκτικό κύκλο των νησιών της Σαχαλίνης, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν την τσαρική και τη σοβιετική περίοδο και έγιναν γνωστές από πρόσφατες κινηματογραφικές ταινίες.

³⁸ Α. Ν. Πεταλάς, *Μελέται περί μεταρρυθμίσεως των φυλακών του ελληνικού κράτους και περί του αρμόζοντος σωφρονιστικού συστήματος εν Ελλάδι*, Αθήναι 1906.

και η δυσωδία, το κάτισχον και το πελιδνόν παρεδόθη εις την λήθην (το υπόμνημα του Αππέρτου)... αι φιλάνθρωποι ιδέαι, αι επιθυμούσαι να μεταβάλλωσι την φυλακήν εις οίκον ανέσεως άγνωστον εις την εργατικήν τάξιν, ου μόνον δεν εξυηηρετούσι το σκοπό των ποινών, αλλά εξεγείρουσι το κοινόν αίσθημα και υπηρετούσι κακώς την ηθικήν... Ενώ αι προσπάθειαι της ημετέρας Ανάσσης μαραίνονται» (σελ. 30-32)³⁹. Ειρωνεύεται τη θελκτική θέα από το Παλαμήδι με τις άθλιες φυλακές, του Μιλτιάδη με 8 δωμάτια 4x6x6 μέτρων για 15-20 κατάδικους «εν τω μεταιχμείω της ζωής και της κολάσεως», ανάλογα γράφει για τις φυλακές Α. Ανδρέα στο Παλαμήδι, της Πύλου και του Ρίου, όπου όμως υπάρχει άφθονο νερό.

Ο νομικός συγγραφέας αναγνωρίζει το ρόλο των τεχνικών, «ο αρχιτέκτων της φυλακής είναι ο πρώτος κατασκευαστής του οργάνου της τιμωρίας... ο πρόδρομος του δεσμοφύλακος... εκάστη θύρα και παράθυρον αίτινα τιθήσιν έχουσι σημασίαν λυπηράν» (σελ. 35) και συνεχίζει την τεχνική του περιγραφή, σημειώνοντας ότι «τα κτίρια χρησιμεύουσι προς ασφαλή κάθειρξιν, αλλά είνε πάντη ακατάλληλα προς το σκοπούμενο δια της ποιότητος. Ελλείπουσι οι βάσανοι αλλά αναπληρούνται δια του στενάχωρου ανήλιου σκοτεινού ρυπαρού, εργασία ουδεμία παρέχεται συστηματικώς» (σελ. 38).

«Η εργασία εις τας φυλακάς», γράφει, «ήτις κατά τον Χουρθ⁴⁰, τον υπέρ των φυλακών αποθανόντα, είναι το πρώτο βήμα προς σωτηρίαν του καταδίκου... ουδεμία φροντίς καταβάλλεται για θρησκευτική διδασκαλία». Και αναγνωρίζει, όπως και οι άλλοι, ότι «αληθώς εν τω αρχικώ διατάγματι περί φυλακών του 1836 πολλά καλά υπάρχουν, άτινα ουδέποτε έτυχον εφαρμογής. Μην ομιλείτε περί μεταρρυθμίσεων εν ταις φυλακαίς. Ουδέν εγένετο ή γίνεται παρά τα αναγραφόμενα, εκάστοτε οι κατάδικοι είναι η απόκληρος μερίς της κοινωνίας». Αναγνωρίζει το πρόβλημα της διάθεσης των πόρων «εν τούτοις τα δαπανόμενα ηδύναντο να διατεθώσιν κρείττον και να γίνει δαπάνη τις μείζων δια την εφ'

³⁹ Την άποψη αυτή έχει ο Πεταλάς από το 1899, στο έργο του *Ποίον Σωφρονιστικό σύστημα πρέπει να εφαρμοσθή εν Ελλάδι προς καταπολέμισιν της αυξούσης εγκληματικότητος*, Τυπογραφείο Νομικής 1899, όταν σχολιάζει αρνητικά άποψεις του Παγκόσμιου Σωφρονιστικού Συνεδρίου της Στοκχόλμης, όπου έγραφε υπερασπιζόμενος την απομόνωση σε μακράς διάρκειας ποινές: «...λέγουσι ότι ο κατάδικος ου μόνον δεν παύει να είναι άνθρωπος κοινωνικός, αλλά και προορισμένος να ζήση εν τη κοινωνία... (για να καταλήξει) θα αντλώσι πάντοτε εις πίθον Δαναϊδων, διότι κερδιζωσιν εκ της νυκτερινής απομονώσεως της θρησκευτικής και διανοητικής αγωγής και της εργασίας θα το αποβάλλωσιν ως εκ του συγχρωτισμού της ημέρας (σελ. 14-5).

⁴⁰ Εννοεί τον Χάουαρντ του Μπράντφορντ.

άπαξ έμφρονα οικοδομήν των φυλακών... δι' ου άξιον προσοχής και το εκδοθέν έργον υπό του Έλληνος μηχανικού κ. Α. Μαναράκη» (σελ. 41). Για τις φυλακές Συγγρού σε σχέση με το Εφηβείο δέχεται και αυτός την υπεροχή του τελευταίου, «αι φυλακαί Συγγρού όμως αστοχούσι πάντη του σκοπού της ποινής ως εκ της αρχικής κατασκευής, της μη γενικότητος της εργασίας, (αυτή αρχίζει συστηματικά στα 1911)⁴¹».

Για τα οικοδομικά των φυλακών αναφέρει τη γαλλική εμπειρία από το 1875 για τη συμμετοχή των κρατουμένων στην ανέγερση, με μείωση κόστους κατά 50% και παραδείγματα από Αγγλία και Ιταλία. Προτείνει την ανέγερση σύγχρονων φυλακών στο Παλαμήδι, αναγνωρίζει την καθυστέρηση στην αξιοποίηση του κληροδοτήματος Συγγρού 8 χρόνια μετά τη διάθεσή του, ενώ παραθέτει τη χαμένη για χρόνια έκθεση Στίβενς, Βέλγου ειδικού, ο οποίος το 1882 εισήγαγε απομονωτικό στη χώρα του, όπου ανάμεσα σε άλλα προτείνονται σύστημα απομόνωσης, αύξηση της κρατικής μέριμνας, ενίσχυση της εργασίας, ίδρυση αγροτικών φυλάκων και η υπό όρο απόλυσις⁴². Για τη διεύθυνση φυλακών είναι καυστικός, «αυτά αλιεύονται ως επί το πολύ εκ των κατωτάτων στρωμάτων της κοινωνίας... αγράμματοι ετοποθετούντο εις τας φυλακάς όπως ανορθώσωσι τα οικονομικά των, δια της εκμεταλλεύσεως των καταδίκων»⁴³, ενώ κλείνει με το δόγμα «εργασία ήτο η καλλιτέρα μέριμνα υπέρ των φυλακισμένων».

Ο Ν. Σ. Βλιάμος, δικηγόρος στη Σάμο, γράφει περί φυλακών την περίοδο της ηγεμονίας⁴⁴ αποδεικνύοντας γνώση των διεθνών συστημάτων φυλακών, ασκώντας κριτική στο ελληνικό σύστημα και κάνοντας προτάσεις για τις φυλακές της Σάμου. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι «εις την Ανατολή η κίνησις περί εκσυγχρονισμού των φυλακών υπήρξεν ελαχίστη, πλην του πλούτου των φιλοπάτριδων ομογενών» (σελ. 41) και σημειώνει ότι «οι προτάσεις του Βέλγου ειδικού Στίβενς δεν έγιναν δεκτές από τον Γεώργιο», για τις φυλακές της Σάμου γράφει ότι «ούτε αμυδρά ακτίς της σωφρονιστικής επιστήμης εισδύει... το κοινοβιακό σύστημα εν όλη τη απαισία αυτού μορφήν εφαρμόζεται... θρησκευ-

⁴¹ Α. Κωτούλα, Εφέτου, Αι σωφρονιστικάί προσπάθειαι και ο αγών κατά της εγκληματικότητος παρά τη παιδική και εφηβική ηλικία εν Ελλάδι, *Ιστορική επισκόπησις της εννεηκονταετίας 1836-1926*, Εν Αθήναις, 1927.

⁴² Πεταλάς, 1906, σελ. 55-6.

⁴³ Πεταλάς, 1906, σελ. 67, 71.

⁴⁴ Ν. Σ. Βλιάμος, *Σωφρονιστήρια και σωφρονιστικά συστήματα*, Σύρος 1911.

τική επίδρασις ουδόλως υφίσταται... αι φυλακαί αποβαίνουσι διδασκαλία κακουργικών τεχνών» (σελ. 46, 47, 50, 45). Ο συγγραφέας ομιλεί περί «της στάσεως» του 1908 και την αναρχία που επακολούθησε.

Ο επόμενος, μετά τον Πεταλά, μείζων συγγραφέας που παρουσιάζεται είναι ο Κωτούλας, το 1927, ο οποίος ταξινομεί σε 4 περιόδους την ελληνική σωφρονιστική ιστορία, με όρια τα έτη 1836, 1863, 1881, 1909, 1925, οι οποίες βέβαια αντιστοιχούν στις μείζονες περιόδους της ελληνικής ιστορίας.

Η οθώνειος αναφέρεται ως περίοδος αφενός μεν του καινοτόμου νομοθετήματος του 1836 αφετέρου ως περίοδος απραξίας, με το σύστημα των φυλακών να κινείται σε προνεωτερικά πλαίσια. Η δεύτερη περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος εντατικών επαφών με τις πρακτικές της δυτικής Ευρώπης, η οποία καταλήγει στα νομοθετήματα του 1881. Η τρίτη περίοδος χαρακτηρίζεται ως τρικουπική καινοτομική, κατά την οποία ευεργέτες δομούν τις πρώτες δυο φυλακές. Η τετάρτη περίοδος χαρακτηρίζεται από την αναγνώριση του κράτους της οφειλής του και σταδιακά την ανάληψη της ευθύνης.

Ο συγγραφέας ήδη από την εισαγωγή του μιλά για σωφρονιστικό σύστημα «εναρμονιζόμενον με την ελληνικήν διανοητικότητα και τας ελληνικάς παραδόσεις και με τους πόρους του κράτους» (σελ. 4). Για την οθώνειο περίοδο σημειώνεται το πρόβλημα των 200 ορφανών των αγωνιστών της επανάστασης, για τα οποία ιδρύεται από τον Καποδίστρια στα 1833 το ορφανοτροφείο της Αίγινας, σε αντίστιξη με την ανάπτυξη του συστήματος των φυλακών⁴⁵. Το 1855 γίνεται η ήδη αναφερθείσα πρόταση για ίδρυση σύγχρονου κτιρίου φυλακών στο φρούριο της Μεθώνης (ο Μακρής έγραψε για το Παλαμήδι) από τον Αμπέρτο, του οποίου όμως τελική έκθεση ως κρατικό έγγραφο θεωρείται ότι χάθηκε⁴⁶, ενώ γίνεται αναφορά για μειωμένη εγκληματικότητα και σε κάθε περίπτωση για την ανυπαρξία κληρονομικής εγκληματικότητας.

Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από την επίσης πολλαπλά σχολιασμένη απόκτηση από το ελληνικό κράτος των σύγχρονων «καλλίστων» φυλάκων της Κέρκυρας, πρότυπο όμως το οποίο δεν αξιοποιήθηκε, τη συστηματική επαφή με το εξωτερικό, με κορύφωση

⁴⁵ Αρ. Κωτούλα, εφέτου, 1927, σελ. 7.

⁴⁶ Υπάρχει πάντως η μελέτη του Β. Μ. Appert, *Συμβουλαί ενός αληθούς φίλου της Ελλάδος προς όφελος των εν ποινική αποικία του κράτους φυλακισμένων*, Αθήναι 1860, το οποίο δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε μέχρι σήμερα.

της συμμετοχής της στο συνέδριο της Στοκχόλμης, και το πρωτοποριακό έργο του εισαγγελέα Οικονόμου, με τις ισχυρές θέσεις του για ένα σύστημα αγροτικών φυλακών και τις μελέτες των Βορρέ και Μακρή.

Η τρίτη περίοδος, με εμβληματική στιγμή την επίσκεψη του Τρικούπη στις φυλακές της Κέρκυρας και την ταυτόχρονη πειθώ του προς τον Συγγρό να κάνει τη δωρεά του, χαρακτηρίζεται από συστηματική νομοθεσία, καθιερώνει την εφαρμογή του νόμου του 1836 στο σύνολο των ελληνικών φυλακών και καλεί τον ειδικό Στίβενς. Ο συγγραφέας όμως παρατηρεί ότι οι προτάσεις της «δεν ήτο δυνατόν να πραγματοποιηθούν εν τω τόπω μας» (σελ. 16) για λόγους οικονομικούς, έλλειψη προσωπικού και εμπειριών.

Για τις φυλακές Συγγρού αναφέρεται και εδώ το παράδοξο ότι κτίστηκαν χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις τότε κρατούσες αντιλήψεις περί απομονωτικού συστήματος και ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί ότι ο Συγγρός ο ίδιος, πιθανότατα σαν γνώστης της ελληνικής νοοτροπίας, «ήξευρεν ότι ο Έλλην θεωρεί την μόνωσιν ως απάνθρωπον» (σελ. 19). Τα σχόλια για το Εφηβείο Αβέρωφ, που ολοκληρώθηκε στα 1896 και καθιερώθηκε και ως γυναικεία φυλακή στα 1900, είναι απολύτως θετικά: δυο διώροφα και τριώροφα, οι κρατούμενοι ασχολούνται και με υπαίθριες εργασίες, όπως την καλλιέργεια κήπων, τις δένδροφυτεύσεις κ.λπ., τα κτίρια 300 συνολικά κελιών με βάση το μικτό σύστημα διαθέτουν σειρά εργαστηρίων ηλεκτροκίνητων, υποδηματοποιίας, ξυλουργίας, βιβλιοδετείου, ραφείο και εκκλησία. Στο νομοθετικό έργο του 1887 βαρύνουσα σημασία έχει η μεταφορά της ευθύνης των φυλακών στο Υπουργείο Δικαιοσύνης από το Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ αναφέρονται συζητήσεις στη Βουλή με διχογνωμίες όσον αφορά το θέμα του απομονωτικού συστήματος.

Το 1899 συστήθηκε υπό τον εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Τζιβανόπουλο μεγάλη επιτροπή με στόχο τη σύνταξη νέου νόμου για τις ελληνικές φυλακές, έχοντας σαν βάση το έργο του Πεταλά. Παραθέτουμε ορισμένα στοιχεία από το νομοθετικό έργο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, αρχικά με το νόμο ΑΡΠΗ/1884 και επόμενους νόμους, όπου καθορίστηκαν τα περί διακρίσεως των φυλακών σε εξεταστικές, επανορθωτικές, ποινικές, σωφρονιστήρια, υποδίκων και καταδίκων γυναικών. Το 1885 θεσπίζεται επέκταση του νόμου του 1836 *εις τας ποινικάς φυλακάς* -σωφρονιστήρια δεν υπήρχαν

ακόμη- το 1887 υπάγονται οι φυλακές στο Υπουργείο Δικαιοσύνης από το Υπουργείο Εσωτερικών και συστήνεται η θέση γενικού επιθεωρητού φυλακών, το 1896 με το νόμο ΒΥΚΒ η παιδική φυλακή Αβέρωφ, δώρο του ευεργέτη προς τη βασίλισσα Όλγα, μεταβιβάζεται στο κράτος και επιβάλλεται σ' αυτή το μεικτό σύστημα, το 1890 με το νόμο Ωψογ ιδρύεται γυναικείο τμήμα στη φυλακή Αβέρωφ. Η νέα νομοθεσία έρχεται ουσιαστικά μετά το 1909, με τον υπουργό Δημητρακόπουλο να τονίζει ότι το κράτος οφείλει να ανεγείρει φυλακές: μέχρι τη δεκαετία του 1930 κτίζονται σειρά αγροτικών φυλακών, το 1911⁴⁷ ο βασικός νόμος ορίζει τις φυλακές σε φυλακές δικαστικές και κεντρικές, με ελάχιστο αριθμό κελιών 500, ενώ οι αγροτικές φυλακές αποτελούν ίδιον είδος κεντρικής φυλακής⁴⁸.

⁴⁷ Νόμος Νοεμβρίου 1911 περί οργάνωσης των φυλακών του κράτους, όπως μεταγενέστερα τροποποιήθηκε.

αρ. 1: *δια της ανεγέρσεως νέων κτηρίων φυλακών, αρ. 2 προκηρύσσεται διαγωνισμός προς εκπόνηση της αναγκαίας προς τούτο μελέτης, επί τη βάσει πάντοτε προγράμματος καθορίζοντος λεπτομερώς τας ανάγκες, ας δέον να πληροί η εγερθησομένη φυλακή.*

αρ. 4: *επιτρέπεται εις την κυβέρνησιν... να διαθέση κατά τε το κεφάλαιον και τους τόκους το υπό του εθνικού ευεργέτου Ανδρέου Συγγρού αφειθέν δημοσίω κληροδότημα, δι' όσων φυλακών την ίδρυσιν ήθελε τούτο αρκέσει... επίσης του φιλογενούς δωρητού Μ. Κοργιαλένιου, επίσης διατίθεται δι' υποχρεωτικής κατ' έτος ειδικής εγγραφής εις τον προϋπολογισμόν του Υπουργείου της Δικαιοσύνης ποσόν δραχμών τριών εκατομμυρίων.*

αρ. 5: *αι ανεγειρόμεναι κατά τον παρόντα νόμο φυλακαί διακρίνονται εις α) δικαστικάς παρ' εκάστω πρωτοδικείω, β) κεντρικάς, αίτινες αναλόγως των εκτελουμένων εργασιών διαιρούνται εις βιομηχανικάς και αγροτικάς, γ) φυλακάς-σχολάς δι' ανηλίκους, δ) φυλακάς-σανατόρια.*

Εν συνεχεία καθορίζονται οι όροι κράτησης: οι εν ταις κεντρικαίς φυλακαίς κρατούμενοι, (για εγκληματικές πράξεις με ποινή φυλάκισης μεγαλύτερης του έτους) υποβάλλονται υπό το σύστημα της τελείας απομονώσεως μέχρι ενός έτους, μετά υποβάλλονται εις το μικτόν σωφρονιστικόν σύστημα, η εργασία εις πάσας τας φυλακάς τυγχάνει υποχρεωτική.

αρ. 7: *οι εν ταις δικαστικάς φυλακαίς διανύοντες χρόνο υποδικίας ή ποινής αυτών υπό το σύστημα της απομονώσεως εν κατ' ιδίαν κελλίον μέχρι εξ μηνών.*

Ν. διάταγμα Οκτ. 1913, αρ. 1: *προκηρύσσεται υπό του υπουργού Δικαιοσύνης διαγωνισμός προς εκπόνηση της απαιτουμένης μελέτης δια την ανέγερσιν της πρώτης εξ εκάστου είδους Φυλακής του ν. ΓπΛΖ 1991.*

⁴⁸ Αγροτικές φυλακές και νέες φυλακές ιδρύονται ως εξής: Β.Δ. της 25/08-01/09/1920 (εγκληματική φυλακή εν Αλιβερίω), Π.Δ. της 20-21/03/1924 (επανορθωτική φυλακή Αλεξανδρούπολης), Π.Δ. της 10-16/02/1925 (επανορθωτική φυλακή Κομοτηνής), Π.Δ. της 14-16/02/1925 (αγροτική φυλακή εν Τίρυνθι), Π.Δ. της 18-31/07/1925 (αγροτική φυλακή Κασσαβετίας), Π.Δ. της 20-22/05/1926 (κινητές φυλακές οδοποιίας Ναυπάκτου-Μεσολογγίου-Ευρυτανίας, Σπάρτης, Ευβοίας και Μολάων), Π.Δ. της 21/04-22/05/1926 (αγροτική φυλακή εν Ωρωπώ), Π.Δ. της 11-21/10/1926 (επανορθωτική φυλακή Καλαβρύτων), Π.Δ. της 5-13/11/1927 (αγροτική φυλακή Κεφαλληνίας), Π.Δ. της 7-10/06/1929 (αγροτική φυλακή Χανίων), Π.Δ. 5/02-28/03/1930 (αγροτική φυλακή Ηρακλείου Κρήτης), Π.Δ. της 26-28/03/1930 (αγροτική φυλακή Κασσάνδρας Χαλκιδικής), Π.Δ. της 23-24/11/1930 (επανορθωτική φυλακή εν Χανίοις), Π.Δ. της 20/01/1931 (αγροτική φυλακή εν Λειβαδίω Κεφαλληνίας), Π.Δ. της 11-15/12/1931 (μετατροπή της ειδικής φυλακής Συγγρού σε επανορθωτική), Π.Δ. της 06-15/07/1931 (κινητή αγροτική φυλακή στο χώρο του φθισιατρείου Σωτηρία), Π.Δ. της 05/02-29/03/1932 (επανορθωτική φυλακή στη Σκάλα Ωρωπού), Π.Δ. 29/10/1932 (κινητή φυλακή εν Χαλκίδι), Π.Δ. 31/08-16/11/1932 (φυλακή-σανατόριο στο νοσοκομείο Σωτηρία). Δημόπουλος, σελ. 627 κ.λπ. Ο Ν2231-1920 αρ. 13: *πάντες οι κατάδικοι, άνευ διακρίσεως ποινής, μέχρι της ιδρύσεως των υπό του άρθρου 5 του ν. ΓπΛΖ προβλεπομένων φυλακών δύνανται, κατόπιν αποφάσεως του Υπουργού της Δικαιοσύνης, ν' απασχοληθώσιν εκτός της έδρας της φυλακής εν υπαίθρω εις έργα δημόσια ή ιδιωτικά, δημοσίας υγείας, κοινής ωφελείας, εθνικής οικονομίας ή γεωργίας.*

Ο διάδοχός του στο Υπουργείο Ρακτιβάν προχωρεί το 1913 σε διαγωνισμό ανευρέσεως δυο νέων φυλακών -μιας απομονωτικού συστήματος 350 κελιών και της άλλης του μικτού συστήματος για 300 κρατούμενους- και παράλληλα στη μετατροπή των φυλακών Συγγρού σε φυλακή μικτού συστήματος, ενώ επίσης ζητά την υπόδειξη νησίδων για δημιουργία αγροτικών φυλακών (σελ. 31). Οι πολεμικές περιπέτειες έκαναν την εργασία των κατάδικων επιτακτική για κάλυψη παραγωγικών κενών, με αποτέλεσμα να έχουμε την δημιουργία κινητών φυλακών αλλά και φυλακών στον Ωρωπό και το Αλιβέρι, όπου οι κρατούμενοι εργάζονται στα μεταλλεία, ενώ διανοίγουν και οδό στην περιοχή του Ηρακλείου Κρήτης εν έτει 1923. Την περίοδο αυτή δημιουργείται το ανώτατο πειθαρχικό συμβούλιο, ενώ τα έσοδα από τα αυξημένα πρόστιμα και τις χρηματικές ποινές, οι οποίες ενισχύθηκαν σημαντικά από τα μέτρα του Δημητρακόπουλου, ορίστηκε να χρησιμοποιούνται για την ανέγερση νέων φυλακών. Το 1925 στην Τίρυνθα, κοντά στο Ναύπλιο, η παλιά γεωργική σχολή γίνεται η πρώτη μόνιμη αγροτική φυλακή (σελ. 46) και την ίδια χρονιά καταργούνται ως άθλιες οι φυλακές Πύλου, Ρίου και Χανίων, ενώ κρατούμενοι εργάζονται στην κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Τρίπολης-Γυθείου το 1926 (σελ. 56). Ο συγγραφέας αναφέρει την εργασία σε ύπαιθρο ενδεδειγμένη (σελ. 60), την κρατική φροντίδα έναντι της φιλανθρωπίας (σελ. 67) και την ανάγκη ατομικών κελιών μέχρι να βρεθούν τα εκατομμύρια δραχμών για την πλήρη απομόνωση (σελ. 70).

Ο Πετρουνάκος⁴⁹, ο οποίος επί σειρά δεκαετιών εργαζόταν στις ελληνικές φυλακές και έγραφε γι' αυτές σε σειρά άρθρων στο *Νεολόγο των Πατρών*, τα οποία εκδόθηκαν σε τομίδιο, ενώ παραδέχεται ως ικανοποιητική την κατάσταση των κεντρικών φυλακών στην Αθήνα και των αγροτικών φυλακών, περιγράφει μια ζοφερή κατάσταση των επαρχιακών φυλακών την περίοδο του μεσοπολέμου και αυτά μάλιστα σε μια πολεμική με τον επιθεωρητή φυλακών Λαγάκο. Σε σχέση με τη φυλακή της Κυπαρισσίας, «δείγμα πιστότατων άλλων φυλακών μας», όπου σε 6 δωμάτια «διαιτώνται 180-250 υπόδικοι, η οροφή είναι πολλαχού διάτρητος ένεκεν ελλείψεως πλείστων κεράμων και λόγω της παλαιότητας των σανίδων της διεισδύει η βροχή επί των διαμενόντων εις τα ανώγεια δωμάτια... παρουσιάζονται διερρηγμένα τα δάπεδα και οι οχετοί αυτών και τούτου ένεκα μέρος των

⁴⁹ Ι. Πετρουνάκος, *Αι φυλακαί μας και η δικαιοσύνη μας*, 1936.

ακαθαρσιών πίπτει επί των κάτω», μιλά στη συνέχεια για τη *βούτα* «το ανοιχτό αφοδευτήριο νυκτός, το ήμισυ μετρίου μεγέθους βαρελιού», για να τονίσει ότι εάν «ενέκλειε κανείς κτήνη θα προεκάλη την αγανάκτησιν των φιλοζώων. Έμμεσος θανατική ποινή είναι η απόρροια αυτού του συστήματος φυλακών»⁵⁰ και θα δώσει το στοιχείο ότι στη φυλακή της Χαλκίδας, σε ένα έτος, πέθαναν 62 επί 250 καταδικών (σελ. 27), «αι εν Λαρίσση επί τουρκοκρατίας φυλακαί ήσαν ασυγκρίτως καλλίτεραι των ιδικών μας» (σελ. 12) και αυτή η κατάσταση δεν προκύπτει κατά τον συγγραφέα λόγω αναληθσίας, αλλά λόγω αγνοίας της κατάστασης. Δεν διστάζει να γράψει για τη μεγάλη χρήση χασίς (σελ. 14) και συνεχίζει την ανάλογη περιγραφή του για τις φυλακές της Χαλκίδας και της Αίγινας.

Ο Η. Λαγάκος, επιθεωρητής των φυλακών, σε άρθρο στην εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού (τόμος ΚΔ', σελ. 238-40), δίνει τη δική του άποψη για τα σωφρονιστικά. Θεωρεί τον Χάουαρντ, με το έργο του *Περί της καταστάσεως των φυλακών* (Μπράντφορντ 1777), ότι έθεσε τους κανόνες για το σύγχρονο σωφρονιστικό σύστημα προτάσσοντας την υγιεινή, τη διαφορετική μεταχείριση υπόδικων καταδικών, την έμφαση στη θρησκευτική εκπαίδευση, την εργασία, την απομόνωση βάσει του προτύπου της φυλακής της Γάνδης. Στη συνέχεια σχολιάζει την ελληνική νομοθεσία, αφού αναφερθεί στο Γάλλο ειδικό Μπαρτές, ο οποίος εργάστηκε στην Αθήνα για ένα περίπου χρόνο και πρότεινε μεταξύ άλλων την ίδρυση σχολής φυλάκων, σαν το πρώτο φυτώριο προσωπικού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σχολιασμός του της νομοθεσίας, δεδομένου ότι άλλοι σύγχρονοί του ειδικοί δίνουν μια διαφορετική εικόνα.

Ο νόμος του 1911 προβλέπει δικαστικές φυλακές σε έδρα πρωτοδικείων με πλήρη απομόνωση (άρθρο 7), και κεντρικές και αγροτικές φυλακές με κοινή εργασία την ημέρα και απομόνωση τη νύχτα, ο ν. 2231/ γενικεύει την εργασία στις αγροτικές φυλακές, όπου μετατίθενται όλοι οι ικανοί προς εργασία. Ο Λαγάκος διαφορίζει τις φυλακές σε οργανωμένες, διοικούμενες από προσωπικό υπαγόμενο στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και τις ανοργάνωτες, διοικούμενες από τοπικές εφορίες, υπαγόμενες στον τοπικό εισαγγελέα Πρωτοδικών, τονίζοντας την σημασία του διατάγματος της 28 Σεπτεμβρίου 1925 -το οποίο ήταν δική του πρωτοβουλία- που καταργεί τη διάκριση περί κεντρικών φυλακών, ορίζοντάς τις απλά ως

⁵⁰ Πετρουνάκος 1936, σελ. 6-12

αγροτικές ή βιομηχανικές και γενικεύει το μικτό προοδευτικό σύστημα κράτησης και στις δικαστικές φυλακές, δηλαδή στο σύνολο του σωφρονιστικού συστήματος.

Ο Κατωπόδης (1947)⁵¹ έχει και αυτός προσωπική εμπλοκή στη σωφρονιστική νομοθεσία και η αφήγησή του διαφέρει από εκείνη του Λαγάκου. Οι υπόδικοι κατάδικοι μόνο για διάστημα ενός μηνός βρίσκονται σε πλήρη απομόνωση, ενώ επιτροπή με συμμετοχή του Α. Μιχαλακόπουλου τάχθηκε γενικά υπέρ του μικτού συστήματος⁵². Το 1937 ο α.ν. 869 ορίζει τα περί προστατευτικών εταιρειών συστηματικότερα με δική του εισήγηση, ενώ επίσης την περίοδο της κατοχής με εισήγησή του νομοθετούνται μέτρα υπέρ ανήλικων και ενίσχυση μέριμνας κρατουμένων.

Παραθέτουμε μερικά βασικά στοιχεία από κοινωνικές θεωρίες σωφρονισμού, βασισμένοι στο έργο του Ντ. Γκάρλαντ, με σκοπό να προβούμε στη συνέχεια σε συγκριτικά σχόλια. Ο συγγραφέας γράφει χαρακτηριστικά ότι, μετά από δύο σχεδόν αιώνες ύπαρξης του σωφρονιστικού συστήματος του διαφωτισμού, με την αντίληψή του περί κοινωνικής μηχανικής για τη δημιουργία μιας καλής κοινωνίας και τους θεσμούς τελειοποίησης του ανθρώπινου γένους, σήμερα ακόμη και οι ίδιοι οι ειδικοί αναγνωρίζουν τα όρια αυτής της κοινωνικής μηχανικής και την ύπαρξη της σκοτεινής πλευράς της κοινωνικής τάξης.

Άλλοι σχολιαστές, όπως ο ιστορικός Λόρενς Στόουν, ο οποίος μάλιστα άσκησε ισχυρή κριτική στο πανοπτικό του Φουκώ, γράφει ότι οι φυλακές επέζησαν τον 20ό αιώνα «γιατί απλά έχουν αποκτήσει ημιαυτόνομη ύπαρξη»⁵³ και έτσι πολλοί πιστεύουν «ότι τίποτα δεν λειτουργεί» γενικότερα, όσον αφορά τις προσπάθειες διόρθωσης των κοινοτήτων, γεγονός το οποίο αναγνωρίζει χωρίς να αποδέχεται ο Ηλίας Δασκαλάκης, στην τελευταία ίσως δημοσίευσή του.⁵⁴

Ο Ντοστογιέφσκι, που ως επαναστάτης πέρασε χρόνια σε ρωσική φυλακή, δίνει στοιχεία για τις φυλακές πριν από 150 χρόνια, τα οποία δεν απέχουν πολύ από το πλαίσιο του Γκάρλαντ.

Το κάτεργό μας βρισκόταν στην άκρη του φρουρίου, δίπλα στο πρόχωμα. Ήταν φορές

⁵¹ Σελ. 34.

⁵² Αυτό δείχνει και η δική μας ανάγνωση της νομοθεσίας που παραθέσαμε.

⁵³ D. Garland, *Punishment and modern society*, Chicago UP, 1990, σελ. 7, σελ. 5.

⁵⁴ Η. Δασκαλάκης, Οι επιστημονικές τάσεις έναντι του προβλήματος της φυλακής, *Επ. Κοιν. Επιστ.* Ειδικό τεύχος, άνοιξη 1988, σελ. 44, όπου γράφει «όλες οι επιστημονικές συζητήσεις γύρω από τη φυλακή έχουν ως κοινή αφετηρία τη διαπίστωση της αποτυχίας αυτού του θεσμού».

που κοιτάζεις από μια χαραμάδα του φράχτη μπας και έβλεπες τίποτα... Αυτοί (οι εκτός φυλακής), τον κόσμο που βρισκόταν μέσα στο φράχτη, τον φαντάζονταν σαν ένα φανταστικό παραμύθι. Ήταν ένας ξεχωριστός κόσμος, που δεν είχε πουθενά τον όμοιό του... Ναι, ο άνθρωπος όλα τ' αντέχει! Ο άνθρωπος είναι το ον που συνηθίζει στο κάθε τι... Είναι πια αποδεδειγμένο πως οι φυλακές και το σύστημα των καταναγκαστικών έργων δεν διορθώνουν τον εγκληματία. Απλώς τον τιμωρούν και εξασφαλίζουν την κοινωνία απ' τις παρακάτω επιβουλές του... Ο κακούργος πούχει εξεγερθεί εναντίον της κοινωνίας φυσικά τη μισεί... Μπορεί ο καθένας νάχει τη γνώμη του, μα δεν μπορεί να μην παραδεχτεί, πως υπάρχουν εγκλήματα που παντού και πάντα, κάτω από οποιαδήποτε νομοθεσία, απ' την αρχή του πολιτισμού, θεωρούνται εγκλήματα. Και θα θεωρούνται εγκλήματα όσο ο άνθρωπος θα μένει άνθρωπος. Μόνο στο κάτεργο άκουσα διηγήσεις για τα πιο τρομαχτικά, τα πιο αφύσικα εγκλήματα... ειπωμένες με τα πιο ακράτητα, εύθυμα, παιδιάστικα γέλια. (Φ. Ντοστογιέβσκη, *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*, μετ. Α. Αλεξάνδρου, εκδόσεις Γκοβόστη, χ.χ.).

Εξάλλου ο Νίτσε, στη *Γενεαλογία της ηθικής*⁵⁵ αναφέρεται στα σωφρονιστικά συστήματα με τον αφορισμό του, ότι δεν είναι ορίσιμα επειδή ακριβώς διαθέτουν ιστορία, και γράφει χαρακτηριστικά για τον διφυή χαρακτήρα της τιμωρίας πως η σχετική σταθερότητά της από τη μια προδίδει συνήθεια, δράση μιας συγκεκριμένης ακολουθίας διαδικασιών και από την άλλη επιδεικνύει μια ρευστότητα, η οποία αφορά ακριβώς το σκοπό και τις προσδοκίες που σχετίζονται με τις διαδικασίες αυτές. Αναφερόμενος σε τιμωρίες που επιβάλλουν διάφορες κοινωνίες από τον παγκόσμιο πολιτισμό σταχυολογεί κάποιες από αυτές, οι οποίες επιδιώκουν να καταστήσουν κάποιον ακίνδυνο, γίνονται ως αποζημίωση για τη βλάβη κάποιου, για απομόνωση του δράστη σε περίπτωση διαταραχής ισορροπιών, για πρόκληση φόβου στους υφιστάμενους την τιμωρία, ως αποπληρωμή για τα οφέλη που προσπόρισε ο τιμωρούμενος, ως τιμωρία εκφυλισμένου στοιχείου, τιμωρία σαν καρναβαλική διαδικασία, για τη δημιουργία μνήμης από τον τιμωρούμενο και τους παρακολουθούντες τη διαδικασία, και άλλες, ενώ σημειώνει ότι η λίστα δεν μπορεί να είναι πλήρης. Αυτές οι μη μονοσήμαντες θέσεις για τη φυλακή θα είναι σε αρμονία με τα συμπεράσματα του Γκάρλαντ ύστερα από μια ανάλυση της σωφρονιστικής κοινωνιολογικής σκέψης του 19ου-20ού

⁵⁵ Δοκίμιο 2, παράγραφος 12-4, η μετάφραση από την αγγλική έκδοση.

⁵⁶ Garland, σελ. 13

αιώνα. Ταξινομεί ο συγγραφέας⁵⁶ τέσσερα βασικά συστήματα κοινωνιολογικής σκέψης για τα προβλήματα του σωφρονισμού, του Ντυρκέμ, το οποίο τόνιζε τις ηθικές και κοινωνικο-ψυχολογικές ρίζες του φαινομένου, το μαρξιστικό, που επικεντρώνεται στις ταξικές πλευρές του φαινομένου, των διαδικασιών πειθάρχησης του Φουκώ και του Νόρμπερτ Ελιάς, το οποίο συσχετίζει την τιμωρία με τη μεταβολή των νοοτροπιών.

Για τον Ντυρκέμ η ποινή συσχετιζόταν με τον πυρήνα των κοινωνικών αξιών, τις οποίες μάλιστα η πράξη της τιμωρίας αναγεννούσε, τα εγκλήματα θεωρούνται πράξεις οι οποίες παραβιάζουν σοβαρά τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας, μια θέση η οποία είναι σε πλήρη αρμονία με το γενικότερο σύστημά του, όπου οι υλικές κοινωνικές διαδικασίες κατανοούνται και καθιερώνονται μέσω συγκεκριμένων πολιτισμικών μορφών, τις οποίες παράγουν οι ίδιες. Οι αντιλήψεις αυτές περιορίζουν την τιμωρία στη ηθική σφαίρα, μη αναφερόμενες σε άλλες πλευρές. Το έργο του Ντυρκέμ, παρά τη μονομέρειά του με βάση τη σημερινή οπτική, επισήμανε πλευρές της σημειωτικής της τιμωρίας και των πολιτισμικών θεμελίων αυτής.⁵⁷

Η μαρξιστική θεώρηση αναπτύχθηκε κυρίως στο Μεσοπόλεμο από τους Ρούσε Κιρχάιμερ (Rusche Kircheimer) στα πλαίσια του Ινστιτούτου της Φρανκφούρτης, τον Πασουκάνις (Pashukanis) και αργότερα από τους Μελόσι (Melossi)⁵⁸ και Παβαρίνι (Pavarini). Η τιμωρία θεωρείται ιστορικά καθορισμένο φαινόμενο, επιβάλλεται σε ορισμένες κοινωνίες, θεωρείται επιφανόμενο κοινωνικών ταξικών σχέσεων, σχετίζεται με οικονομικούς υπολογισμούς και με την προτροπή για εργασία, ενώ έχει διαφορετική έκφραση σε περιόδους μικρής ή μεγάλης διαθεσιμότητας εργασίας. Ο Γκάρλαντ παρατηρεί ότι στον δυτικό κόσμο οι φυλακές όπου εργάζονταν οι κρατούμενοι δεν ήταν ποτέ οικονομικά αποδοτικές. Η τιμωρία επίσης, σύμφωνα με αυτό το ρεύμα, αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο αντιμετωπίζεται σε απόσταση από τις συναφείς νομικές κατηγορίες και τους κοινωνικούς τους στόχους.

Ο Φουκώ, ο οποίος γενικότερα βρίσκεται υπό την επιρροή του Νίτσε και του Βέμπερ⁵⁹, στα θέματα της φυλακής θεωρείται ότι έχει οφειλές σημαντικά στις επισημάνσεις του Γερμανού κοινωνιολόγου για το νόημα της πειθαρχίας, όπως αυτό διατυπώνεται στο

⁵⁷ Garland, σελ. 46.

⁵⁸ Άρθρο του Μελόσι εκδόθηκε στον συλλογικό τόμο Α. Κουκουτσάκη επιμ., *Εικόνες φυλακής*, Πατάκης 2006.

⁵⁹ Δες π.χ. Α. Szokolczai, *Max Weber and Michel Foucault*, Routledge, 1998.

έργο του *Οικονομία και Κοινωνία*. Ο Γάλλος λόγιος τονίζει την εργαλειακή και ωφελιμιστική πλευρά της τιμωρίας, μη αναφερόμενος στην ηθική της διάσταση, δέχεται τον κοινωνικό της χαρακτήρα, αλλά σε αντίθεση με τους μαρξιστές δίνει έμφαση στην τεχνική της πειθάρχησης και όχι στους κοινωνικούς της καθορισμούς, με θεμελιακές κατηγορίες αυτές της εξουσίας που ασκείται στο πνεύμα και στο σώμα, με το τελευταίο να αποτελεί την υλική οντότητα στην οποία επιβάλλονται οι πολιτικοί, οικονομικοί και σωφρονιστικοί θεσμοί. Η βασική κριτική βέβαια που γίνεται στον Φουκώ είναι η υπερεκτίμηση της πολιτικής διάστασης της τιμωρίας. Όλα αυτά τα συστήματα σκέψης, κατά τον Γκάρλαντ, αποδίδουν πλευρές της ποινικής πραγματικότητας σε ποικίλες τοπικές συνθήκες.

Η αφήγηση αυτή μπορεί να δώσει μια πρώτη σχετική παρουσίαση του ελληνικού σωφρονιστικού συστήματος. Έχουμε μια ηθικολογική περίοδο του σωφρονιστικού συστήματος στα τέλη του 19ου αιώνα με τις ευεργεσίες και το έργο της Όλγας, ενώ η νεωτερική τομή του Δημητρακόπουλου το 1911 αποτελεί μια περίοδο έντονης κρατικής ευθύνης με στοιχεία ανάπτυξης μιας εργασιακής ηθικής. Οι φουκωικές τεχνολογίες πειθάρχησης είναι ρητά παρούσες, πολιτικοί κρατούμενοι υπάρχουν πάντα αλλά όχι της μαζικής κλίμακας του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, ενώ υπάρχουν και στοιχεία εκμετάλλευσης της εργασίας των κρατουμένων. Η πρώτη περίοδος «Καρκαβίτσα» με τις *βούτες* συνδυάζει την αμέλεια με την αγριότητα σαν προνεωτερικό μόρφωμα, ενώ δεν είναι εύκολο να προβεί κανείς σε ανάλογο χαρακτηρισμό της μεσοπολεμικής περιόδου.

Αρχιτεκτονική των φυλακών, τα ελληνικά κτίρια

Οι φυλακές σαν τόπος τιμωρίας ήταν σχεδόν άγνωστος στον αρχαίο κόσμο, αν και ο Πλάτων στους *Νόμους* χρησιμοποιεί τον όρο σωφρονιστήριο για να επισημάνει μια σημαντική διαφορά από τον αρχαίο κώδικα του «οφθαλμός αντί οφθαλμού», ενώ η κράτηση ατόμων γινόταν προ της δίκης, για πολιτικούς κρατούμενους ή οικονομικούς οφειλέτες⁶⁰.

⁶⁰ Δίνουμε μερικά βασικά στοιχεία από την ιστορία της αρχιτεκτονικής των φυλακών, τα οποία θα τα αξιοποιήσουμε για το σχολιασμό των ελληνικών φυλακών, με κύριες πηγές τα: Leslie Fairweather, "The evolution of the prison", στο United Nations Social Defense Research Institute, *Prison Architecture*, London: The Architectural Press, 1975, Γ. Τριανταφυλλίδη, *Η Αρχιτεκτονική των φυλακών από πλευράς κοινωνικής πολεοδομικής και κτιριολογικής*, Διδακτορικό Αρχιτεκτονική Σχολή ΑΠΘ, Έκδοση εταιρείας προστασίας αποφυλακισμένων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1964, Χ. Δημόπουλου, *Η φυλακή: Ιστορική και αρχιτεκτονική προσέγγιση*, Σάκκουλα 2003.

Στους μέσους χρόνους, τοποθεσίες κράτησης υπήρχαν σε κάστρα και διάφορα μπουντρούμια, όπου συνήθως οι κρατούμενοι βασανίζονταν ή εκτελούνταν ή απλά πέθαιναν από κακουχίες, αν και κρατούμενοι με κάποια επιρροή πάντα είχαν καλύτερη μεταχείριση.

Η εμφάνιση του σωφρονιστικού συστήματος γίνεται στην Αγγλία, όπου στο νομοθετικό πλαίσιο του 1166 γίνεται αναφορά στην υποχρέωση των κομητειών να δημιουργήσουν τόπους φυλάκισης σε κατάλληλα κτίρια ή να χτίσουν ειδικά κτίρια φυλακών, αλλά αυτή η προσπάθεια λίγα απέδωσε στους επόμενους αιώνες. Τον 16ο αιώνα εμφανίζεται το πρώτο σωφρονιστήριο όπου κρατούνταν, εκπαιδεύονταν και εργάζονταν πλανόδιοι ζητιάνοι, ενώ στα 1595 εμφανίζεται στο Άμστερνταμ ίδρυμα για παραβατικούς έφηβους, το Ρασπ Χάους, σε πρώην μοναστήρι 9 δωματίων χωρίς θέρμανση και χωρίς τζάμια στα παράθυρα αλλά μόνο με γρίλιες, διαστάσεων εν γένει 5,2 x 3,3 μέτρων για 4 έως 12 κρατούμενους, οι οποίοι διέμεναν και εργάζονταν σε ειδικούς χώρους σχολείου, εκκλησίας, τιμωρίας, διοίκησης, δείπνου⁶¹, οι πληροφορίες όμως που έχουμε από διάφορες πηγές για το κτίριο αυτό είναι αντιφατικές. Οι προτεστάντες του Άμστερνταμ την ίδια περίοδο χτίζουν την πρώτη φυλακή για γυναίκες.

Η Καθολική Εκκλησία το 17ο αιώνα με τον Φίλιππο Φράντσι στη Φλωρεντία το 1650 και οι Κουάκεροι στην Αμερική ίδρυσαν φυλακές μιμούμενοι το βρετανικό σύστημα, αλλά οι Άγγλοι κυρίαρχοι τους υποχρέωσαν να επιστρέψουν στο σύστημα προστίμων και των σωματικών ποινών. Μετά το 1776, το σύστημα των Κουακέρων επεκτάθηκε στις ΗΠΑ, ενώ η Αγγλία έπαψε να στέλνει άτομα για κράτηση στην Αμερική. Ο Πάπας Κλημέντιος 11ος διέταξε την κατασκευή φυλακής, η οποία ολοκληρώθηκε το 1705 σε ένα τμήμα του νοσοκομείου του Σαιν Μισέλ στη Ρώμη, με μορφή κελιών σε γραμμική διάταξη (σχήμα 3) και θέα σε εκκλησία με υαλοπίνακες στα παράθυρα για την απομόνωση των νεαρών κρατουμένων. Την περίοδο αυτή στην Αγγλία δεν εφαρμόζεται το σύστημα των κελιών, ενώ στη Ρωσία κτίζεται φυλακή άθλιων συνθηκών για περισσότερους από τρεις χιλιάδες κατάδικους στη Σιβηρία.

Το 1764 ο Μπεκαρία δημοσιεύει το κλασσικό έργο του (μετέφρασε ελληνικά ο Α. Κοραής) όπου χωρίς αναφορές στην αρχιτεκτονική των φυλακών τονίζεται η σημασία της πρόληψης του εγκλήματος και η ανάγκη καλής μεταχείρισης των κρατουμένων. Την ίδια

⁶¹ «Κουράγιο, δεν σας εκδικούμαστε, σας ωθούμε προς το καλό», επιγραφή στο κτίριο του Άμστερνταμ, N. Pevsner, *A History of building types*, Thames and Hudson 1976, σελ. 161, αναφέρεται στο Π. Μαρτινάδης, *Φυλακές, οι περιορισμοί μιας περιοριστικής αρχιτεκτονικής*, στο Εικόνες φυλακής, σελ. 94.

περίοδο στη Ρώμη ο μεγάλος αρχιτέκτονας και χαράκτης Πιρανέσι, προστατευόμενος του Πάπα Κλημεντίου 13ου, παράλληλα με αναπαλαιώσεις μνημειακών κτιρίων στη Ρώμη δημιουργεί τα χαρακτηριστικά του για τόπους κράτησης, ουτοπικά σχέδια μοναδικής αγριότητας, τα οποία αποτέλεσαν παράδειγμα για τόπους «σκοτεινούς, κρυφώνες της συνείδησης»⁶² (σχήμα 1). Το 1773 αρχίζει να κτίζεται η οκταγωνική φυλακή κελιών της Γάνδης στη θέση παλιού σωφρονιστηρίου του 17ου αιώνα, η οποία πήρε τον επιβλητικό τίτλο *Maison de Force* και παρείχε τη δυνατότητα της άμεσης εποπτείας των φυλακισμένων από τους φύλακες, μέσω συστήματος εσωτερικών διαδρόμων, ενός πλήρως ακτινωτού συστήματος διάταξης κελιών. Το 1777 ο Τζον Χάουαρντ, υπεύθυνος φυλακών στο Μπράντφορντ της Αγγλίας και πλήρης γνώστης του ευρωπαϊκού συστήματος φυλακών, εκδίδει έργο του στο οποίο κωδικοποίησε αρχές για τη δόμηση των φυλακών, ενώ σχέδιά του για υλοποίηση των προτάσεων του έμειναν στα χαρτιά. Νόμος αγγλικός του 1782, που όριζε κελί με μέγιστες διαστάσεις 3,7 x 2,4 x 3,4 μέτρα, δηλαδή 30,2 κ.μ., και ελάχιστες διαστάσεις 3 x 2,1 x 2,7 μέτρα, δηλαδή 17 κ.μ., επέβαλλε την εργασία, την θρησκευτική και ηθική εκπαίδευση, και την απομόνωση των κρατουμένων.

Το πανοπτικό του νομικού, φιλόσοφου και ερασιτέχνη αρχιτέκτονα Μπένθαμ προτάθηκε το 1787 μέσω αλληλογραφίας με τον αδελφό του, μηχανικό Σάμουελ, ο οποίος είχε κτίσει ακτινωτά ναυπηγεία στη Ρωσία για την καλύτερη επίβλεψη των ημειδικευμένων εργατών, και κάτω από την επιρροή του οποίου βρισκόταν ο Μπένθαμ. Προτάθηκε τετραώροφο κτήριο με χρήση του ελάχιστα γνωστού τότε χυτοσιδήρου, ακτινωτή διάταξη κελιών θερμαινόμενων, με εκκλησία στην κορυφή, το οποίο δεν κτίστηκε αλλά επέδρασε ευρύτατα. Την περίοδο αυτή κτίστηκαν τέτοιες φυλακές στη Γαλλία και την Ολλανδία, ενώ η επίδρασή του στο έργο του Φουκώ, του προηγούμενου αιώνα, κατέστη κλασική.

Στις ΗΠΑ, υπό την επίδραση παραγόντων όπως ο Β. Φραγκλίνος, κτίστηκε το 1790 στην οδό Ουάλνιτ της Φιλαδέλφειας φυλακή, η οποία αποτέλεσε το πρότυπο σε αυτό που αποκλήθηκε σύστημα της Πενσυλβάνιας⁶³. Εκεί υπήρχε πλήρης απομόνωση των κρατουμένων μέρα και νύχτα στο κελί, με κελιά εξωτερικά όπως της φυλακής του Σ. Μι-

⁶² Luigi Ficacci, *Piranesi. The Etchings*, Taschen, 2006, σελ. 24, σχέδια 2.

⁶³ «Οι μικρές κολάσεις των θρησκόληπτων θα μπορούσαν να κάνουν τη βασιλική Βασίλη να μοιάζει κήπος», Pevsner σελ. 166, αναφέρεται στο Μαρτινάδης, σελ. 98.

σέλ της Ρώμης, αλλά σε ακτινωτή διάταξη όπως της Γάνδης. Παρόμοια φυλακή χτίστηκε αργότερα στο Όμπουρν της πολιτείας της Ν. Υόρκης, με εσωτερικά κελιά όπως της Γάνδης, αλλά σε ορθογώνια διάταξη όπως του Σ. Μισέλ, στην οποία όμως συνέβησαν πολλές αυτοκτονίες. Αυτό το σύστημα χαρακτηρίστηκε απάνθρωπο, έτσι οι Αμερικανοί προχώρησαν σε μια ήπια μορφή του, που αποκλήθηκε μικτό σύστημα-Όμπουρν (Ωβούρνειο) και τροποποίησαν τα σχέδια των μεταγενέστερων οικοδομικών έργων στη φυλακή αυτή, όπου η εργασία πλέον γίνεται σιωπηλά αλλά ομαδικά κατά την διάρκεια της ημέρας και η απομόνωση επιβάλλεται τη νύχτα στο κελί.

Ταυτόχρονα, στη Φιλαδέλφεια χτίστηκε άλλη φυλακή στο Τσέρι Χιλ με μοντέλο το σύστημα της πλήρους απομόνωσης, με κελιά μεγάλα 3,6 x 2,3 x 4,9 μέτρων, δηλαδή 40,5 κ.μ. που έβλεπαν σε ανοιχτή ατομική αυλή 6 x 2,4 μέτρων. Υπήρχε θέρμανση και εγκαταστάσεις ατομικής υγιεινής σε ένα πλήρως ακτινωτό σύστημα επτά τελικά πτερύγων, το οποίο ολοκληρώθηκε το 1836 και επέτρεπε κεντρική παρατήρηση, αλλά η οικοδόμηση αυτής της φυλακής είχε υπερδεκαπλάσιο κόστος από άλλες αμερικανικές φυλακές της εποχής. Το 1828 άνοιξαν οι φυλακές Σινγκ Σινγκ, επίσης στην πολιτεία της Ν. Υόρκης, που είχαν κτιστεί από κρατούμενους, ήταν τετραώροφες, είχαν 1000 μικρά κελιά 2,1 x 1 x 2 μέτρων, δηλαδή 4,2 κ.μ. και τους γνωστούς από τον κινηματογράφο σκοτεινούς επιμήκεις διαδρόμους (σχήμα 6). Οι φυλακές αυτές λειτουργούσαν με το σύστημα Όμπουρν, το οποίο και τελικά κυριάρχησε στις ΗΠΑ λόγω του χαμηλότερου κόστους κατασκευής, της καλύτερης απόδοσης της κοινής εργασίας και των καταστρατηγήσεων της απομόνωσης του πενσυλβάνιου συστήματος: λόγω πληθώρας κρατουμένων υπήρχαν συχνά δυο κρατούμενοι σε ένα κελί.

Στην Αγγλία κτίστηκε αναμορφωτήριο στο Μίλμπανκ του Λονδίνου (σχήμα 4) το 1821. Ήταν προορισμένο να στεγάσει 110 κρατούμενους και ακολουθούσε το πενσυλβάνιο σύστημα με κυκλική διάταξη κελιών, κυκλικό εξωτερικό διάδρομο για μεγαλύτερη ασφάλεια και κεντρική εποπτεία, η οποία όμως ήταν αδύνατη στους ενδιάμεσους διαδρόμους. Η φυλακή θεωρήθηκε τερατώδης και το κόστος για την κατασκευή της κρίθηκε τεράστιο. Το 1843 μετατράπηκε σε συνηθισμένη φυλακή και το 1903 πήρε τη θέση της η πινακοθήκη Τέιτ. Το 1840 κτίστηκε με το πενσυλβάνιο σύστημα η πρότυπη φυλακή

στο Πέντοβιλ του Λονδίνου (σχήμα 4), με τέσσερα τριώροφα κτίρια σε ακτινωτή διάταξη και 520 κελιά 3,9 x 2,1 x 2,7 μέτρων, δηλαδή 22,1 κ.μ. σε γραμμική διάταξη κατά το πρότυπο του Σ. Μισέλ, διέθετε δε παράθυρα σε μεγάλο ύψος ώστε να αποκλείουν τη θέα. Η απομόνωση ήταν πλήρης και οι κρατούμενοι υποχρεούνταν να φορούν μάσκες κατά την έξοδο από το κελί για τη μη αναγνώρισή τους. Στους τοίχους τα τούβλα μεταξύ των κελιών είχαν πάχος 50 εκ. για απομόνωση, ενώ και το παρεκκλήσι επίσης τελούσε υπό το σύστημα της απομόνωσης, με 250 ατομικούς ξύλινους θαλαμίσκους, οι οποίοι επέτρεπαν μόνο τη θέα του ιερέα. Το σύστημα της πλήρους απομόνωσης χαλάρωσε το 1895.

Στη μελέτη των τεχνικών στοιχείων των ελληνικών φυλακών υπάρχει πρόβλημα λόγω της άρνησης του Υπουργείου Δικαιοσύνης να δώσει στη δημοσιότητα για λόγους ασφάλειας σχέδια ακόμη και κατεδαφισμένων φυλακών⁶⁴. Στον τεχνικό τύπο υπάρχουν λίγες αναφορές για την περίοδο που εξετάζουμε⁶⁵, ενώ το διδακτορικό του 1964 της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΑΠΘ, που υποβλήθηκε από τον αρχιτέκτονα και σχεδιαστή φυλακών Χ. Γ. Τριανταφυλλίδη, παρέχει μια πλήρη επισκόπηση της ιστορίας της αρχιτεκτονικής των φυλακών, αλλά τα στοιχεία του για τις ελληνικές φυλακές είναι περιορισμένα, και το γενικό του σχόλιο μπορεί να συνοψιστεί στο απόσπασμα «δεν έχουν περάσει πολλά χρόνια που έχουν γραφεί σχόλια και κρίσεις για την κατάσταση των φυλακών στη χώρα μας, όπου παρουσιάζεται η Ελλάδα ότι δεν έχει ούτε κατάλληλα σωφρονιστικά ιδρύματα ούτε σωφρονιστικό προσωπικό ούτε σωφρονιστική πολιτική, και ότι οι ελληνικές φυλακές στιγματίζουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό μας. Και είναι γεγονός ότι φυλακές σαν του Γεντή-Κουλέ της Θεσσαλονίκης μας κάνουν να ντρεπόμαστε»⁶⁶. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει το πρόβλημα με τους όρους «αδιαφορία» και «έλλειψη κατανόησης».

Το βιβλίο του Νομομηχανικού Α. Μαναράκη του 1900⁶⁷ αποτελεί την πληρέστερη τεχνική έκθεση που έχουμε στη διάθεσή μας. Ο τίτλος νομομηχανικός παραπέμπει⁶⁸ σε μια

⁶⁴ Γράμμα Υπουργείου Δικαιοσύνης, 6 Απρ. 2006, προς τους συγγραφείς.

⁶⁵ Α. Τ. Μομφεράτου, Επιστολή, *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιουνίου 1938, σελ. 506.

⁶⁶ Τριανταφυλλίδης, 1964, σελ. 45.

⁶⁷ Αντωνίου Μαναράκη (νομομηχανικού), *Μελέτη περί οικοδομής φυλακών απομονωτικού και μικτού συστήματος μετά διαγραμμάτων. Επί τη βάση του νομοσχεδίου της επιτροπής του Υπουργείου της Δικαιοσύνης*, Αθήνα, 1900.

⁶⁸ Για τους νομομηχανικούς βλέπε Δ. Μαλέση, *Ο ελληνικός Στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία*, Διδακτορικό Πάντειο 1992, Ν. Σακελλαρίου, *Οι Νομομηχανικοί στο ελληνικό κράτος*, αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία ΕΚΠΑ-ΕΜΠ, 2006.

κατηγορία δημόσιων λειτουργιών, στρατιωτικών και αργότερα πολιτών, οι οποίοι είναι τα άτομα που είχαν την ευθύνη της δημιουργίας των ελληνικών κρατικών τεχνικών υποδομών σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Οι φυλακές, όπως προκύπτει από την εξιστόρηση των νομικών της περιόδου αυτής, δεν συμπεριλαμβάνονταν στις τεχνικές προτεραιότητες του κράτους, ενώ τα κτίρια που χρησιμοποιούνταν ήταν παλιά και ακατάλληλα. Έτσι, στα τέλη του 19ου αιώνα ευεργέτες, όπως ο Συγγρός και ο Αβέρωφ, έκτισαν φυλακές με δική τους δαπάνη. Ακριβώς μετά από αυτή τη δραστηριότητα εμφανίζεται ο Μαναράκης, ο οποίος επισκέφθηκε σωφρονιστήρια στην Ευρώπη, έγραψε κατ' εντολή του Υπουργού Δικαιοσύνης Τόλμαν και αφιέρωσε το βιβλίο του στη βασίλισσα Όλγα, η οποία είχε αναλάβει υπό την προστασία της ουσιαστικά το όλο σύστημα των φυλακών.

Ο συγγραφέας περιγράφει τα ισχύοντα την εποχή συστήματα ως απομονωτικό και μικτό και προτείνει λύσεις αρχιτεκτονικές, οικοδομικές και οικονομικές για τις ελληνικές φυλακές. Αξιολογεί το απομονωτικό σύστημα «Μεταξύ των δυο προλεχθέντων σωφρονιστικών συστημάτων, το μάλλον τείνον προς γενικωτέραν αποδοχήν παρά τω πεπολιτισμένω κόσμω, καθ' ό εκπληρούν τον σκοπόν της ποινής, ήτοι τον κολασμόν, την εκφόβισιν άμα και βελτίωσιν των εγκληματιών, τυγχάνει το πλήρες απομονωτικόν, όπερ πανταχού ένθα άχρι τούδε ηφηρμόσθη παρέσχεν αποτελέσματα»⁶⁹. Τα κελιά για την Ελλάδα προτείνει «λόγω κλιματικών συνθηκών» να είναι 23,1 κ.μ., δηλαδή 3,5 x 2,2 x 3 μέτρων, λίγο μικρότερα της φυλακής Πέντοβιλ του Λονδίνου, και ορθογωνίου σχήματος ώστε να αποφεύγεται η απόκρυψη στις γωνίες του τετραγώνου. Προτείνει τοίχους μεταξύ των κελιών «ώστε να αποκλείουσιν πάσα διαβίβασιν ήχου... 0,20 οπτοπλινθοδομή 0,40-0,50 κοινής λιθοδομής»⁷⁰. Προτείνει σκυρόδεμα ως το οικονομικότερο υλικό «αρκεί μόνον κατά την κατασκευήν καταβληθή η δέουσα προσοχή» για τις οροφές και κατάλληλη ασφαλτόστρωση για τα δάπεδα⁷¹. Τα παράθυρα προτείνονται ψηλά στο δωμάτιο με υαλοστάσια ενώ «λόγω των προσόντων του κλίματος, περιττή αποβαίνει πάσα τεχνική παροχή θερμάνσεως και αερισμού, αρκεί μόνον να ληφθώσι τα κατάλληλα μέτρα προς αυτόματον επιτέλεσιν του απαιτούμενου φυσικού αερισμού»⁷². Φωτισμός προτείνεται

⁶⁹ Μαναράκης, σελ. 9.

⁷⁰ Μαναράκης, σελ. 12.

⁷¹ Μαναράκης, σελ. 13.

⁷² Μαναράκης, σελ. 15.

ηλεκτρικός, δεδομένου μάλιστα ότι «παρέχων εχέγγυα μείζονος ασφαλείας, έχει το πλεονέκτημα να κανονίζεται δια σταθμευτικής τινός δικλείδος κατά βούλησιν του φύλακος και άνευ της παρεμβάσεως του κρατουμένου»⁷³, για την παροχή νερού στα κελιά προτείνει «κινητόν τρίπουν νιπήτρα» και κινητά ουροδοχεία «πήλινα ή εκ μεμιλωμένου σιδήρου», ενώ χρήση λουτήρος προβλέπεται «άπαξ του μηνός⁷⁴». Η επίπλωση προτείνεται λιτή, ενώ διαφαίνεται υποτίμηση της εργασίας στο κελί ή του απομονωτικού συστήματος «μικρόν ξύλινον εργαστήριον, περιλαμβάνον τα αναγκαιούντα εργαλεία κ.λπ. προς εξάσκησιν εργασίας»⁷⁵. Ο ναός προβλέπεται κατά το απομονωτικό σύστημα, ώστε «έκαστος των κρατουμένων να δύναται να παρίσταται εις την θείαν λειτουργίαν ορών και ακούων τον ιερέα και ορώμενος παρά τούτου, χωρίς να παραβιάζεται η θεμελιώδης αρχή του μη οράσθαι αλλήλους»⁷⁶. Στο νοσοκομείο προβλέπεται θέρμανση και αερισμός τεχνητός, με κελιά μεγαλύτερα, εμβαδού 35-40 κ.μ.⁷⁷

Για τις φυλακές του μικτού συστήματος προτείνει κελιά 18 κ.μ., ενώ επισημαίνει στα σχετικά με το σύστημα θυρών ότι οι κρατούμενοι τον φύλακα «δέον να θεωρώσιν τούτον αείποτε παρόντα»⁷⁸, για τα εργοστάσια όπου απασχολούνται οι κρατούμενοι κατά τη διάρκεια της ημέρας προτείνεται εμβαδόν 4 τ.μ. ανά κρατούμενο, ενώ για το ναό 0,5-0,8 τ.μ. ανά κρατούμενο. Για τα οικοδομήματα των φυλακών ζητά να μην έχουν «την αηδή εκείνη και σκοτεινή όψιν των παλαιών φυλακών, αλλά δέον να ώσιν όσον το δυνατόν απλά μεν πλην στέρεα»⁷⁹. Ο συγγραφέας γίνεται κριτικός του απομονωτικού συστήματος «αι απαιτήσεις της απομονώσεως δεν δύνανται να αναβιβασθώσιν εις το σημείον της απολύτου απομονώσεως» και ζητά έξοδο του κρατουμένου πλειστάκις της ημέρας εις τα περιπατητήρια, αλλά εκεί αναφέρει την αναγκαιότητα της μη γνωριμίας των κρατουμένων, και την υποχρέωσή τους «να ακολουθεί ο εις όπισθεν του ετέρου κατ' απόστασιν 5-8 βημάτων, αφ' ετέρου *κηρόντες τας κεφαλάς* αυτών καλύπτουσιν δια προσωπίδος»⁸⁰. Θεωρεί ότι το Αβερώνφειο εκπλήρωσε την ανάγκη κατασκευής σωφρονιστηρίων, αλλά

⁷³ Μαναράκης, σελ. 16.

⁷⁴ Μαναράκης, σελ. 17, 27.

⁷⁵ Μαναράκης, σελ. 18.

⁷⁶ Μαναράκης, σελ. 22.

⁷⁷ Μαναράκης, σελ. 29.

⁷⁸ Μαναράκης σελ. 36

⁷⁹ Μαναράκης σελ. 46

⁸⁰ Μαναράκης σελ. 51

επισημαίνει την ανάγκη τυχόν νέα σωφρονιστήρια «δέον να ιδρυθώσιν κατά το σύστημα των αγροτικών αποικιών», προλέγοντας την ανάπτυξη των αγροτικών φυλακών, η οποία ξεκίνησε μετά 25 χρόνια. Ταυτόχρονα ασκεί κριτική για τις φυλακές Συγγρού «ένθα ολόκληρος ο χώρος του Β' ορόφου διαμένει εν αχρηστία (καταλαμβάνεται από τους χώρους της διευθύνσεως), ενώ καταπληκτικός συνωστισμός παρατηρείται εις τα διαμερίσματα της κυρίως φυλακής»⁸¹.

Στο κλείσιμο του έργου του ο συγγραφέας προτείνει το σύστημα φυλακών, το οποίο θεωρεί το καταλληλότερο για την Ελλάδα. Κατ' αρχάς θα τονίσει την ανάγκη ανέγερσης νέων φυλακών, δεδομένου ότι, «λόγω της φρικώδους δυσσομίας πάσα μεταρρυθμισις των οικοδομών τούτων και μετατροπή εις φυλακάς νέου τύπου αποβαίνει όλως αδύνατος και λόγω των πεπαλαιωμένων κτιρίων», ενώ για το δημοφιλές σε ευρωπαϊκές χώρες απομονωτικό σύστημα θεωρεί ότι «εισαγόμενο εν Ελλάδι και ένεκεν των ηθών και εθίμων και ένεκεν της υπερβολικής αυστηρότητος αυτού πόρρω απέχει από του να ευδοκιμήση, τουναντίον φρονούσι μετά πεποιθήσεως, ότι θέλει προκαλέσει τα δυσάρεστα αποτελέσματα των αυτοκτονιών και φρενίτιδων νόσων, τα παρατηρηθέντα εν Γαλλία»⁸². Τελικά προτείνει τα κτίρια των φυλακών να έχουν συλλειτουργικά τμήματα κατά το απομονωτικό και το μικτό σύστημα για τους υπόδικους και προαιρετικώς για τους κατάδικους. Γενικά προτείνει να υπάρχει τεχνική ευχέρεια κατά τη μετατροπή του ενός τύπου φυλακών στον άλλο. Τέλος, σχετικά με τον οικονομικό προϋπολογισμό του κόστους ανέγερσης των φυλακών προκρίνει την εργασία των καταδίκων, όπου συνυπολογίζει το κόστος των καταβαλλόμενων ενοικίων για φυλακές και το κόστος της στρατιωτικής φρουράς των φυλακών, η οποία θα καταστεί περιττή με τα σύγχρονα κτίρια φυλακών και με το ρεαλιστικό κατά τη γνώμη του κόστος 2 εκατ. δρχ., θεωρώντας ότι είναι δυνατή η ανεύρεση τριών φυλακών για χίλιους κρατούμενους η καθεμία. Τα σχέδια του Α. Μαναράκη τα οποία παραθέτουμε (σχήματα 7, 8, 9) δίνουν εικόνα των αρχιτεκτονικών του λύσεων, ενώ η όψη της φυλακής που παρουσιάζει δεν μπορεί να μη φέρει στο νου δυτικά μεσαιωνικά κάστρα, απ' όπου έρχονται και τα γενικότερα διανοητικά ερεθίσματα. Το τελευταίο βέβαια είναι ιστοριογραφική υπόθεση κλίμακας που ξεφεύγει από τα όρια

⁸¹ Μαναράκης σελ. 58

⁸² Μαναράκης σελ. 53

αυτού του άρθρου και σχετίζεται με τις πηγές έμπνευσης των ελληνικών διοικητικών ελίτ του 19ου-αρχών 20ού αιώνα, οι οποίες προσπάθησαν να θεμελιώσουν ένα δυτικού τύπου κράτος στην Ελλάδα.

Οι φυλακές της Αίγινας⁸³ λειτούργησαν από τα 1880-1984 στο κτίριο του Ορφανοτροφείου, το οποίο ιδρύθηκε στα 1829 για τα παιδιά των αγωνιστών και λειτούργησε μέχρι τα 1844, όπου όμως υπήρχαν σε μια πτέρυγά του κρατούμενοι επί Όθωνα. Ο Αμπού μιλά για τα ερειπωμένα κρατικά κτίρια της Αίγινας στα 1854⁸⁴, ο Α. Πορτελάνος παρουσιάζει πλήρη σχέδια του μεταγενέστερου κτιρίου, δηλώνει όμως ότι δεν είναι σε θέση να εντοπίσει τα σαφή δείγματα των φάσεων της ανακαίνισής του και δεν μας δίδει στοιχεία για τους αριθμούς των κρατουμένων στα κελιά-δωμάτια του παλιού ορφανοτροφείου.

Οι αγροτικές φυλακές είναι ο τύπος φυλακής ο οποίος αναπτύχθηκε στη χώρα μας το μεσοπόλεμο. Ο Δημόπουλος χαρακτηριστικά συνοψίζει ότι «ο μεσοπολεμικός νομοθέτης προέβη και στη σύσταση καταστημάτων κράτησης ανοιχτού τύπου»⁸⁵.

Σε σχέση με την αγροτική φυλακή της Τίρυνθας του 1925, με 775 προσαρτημένα καλλιεργητικά στρέμματα και όπου προστίθενταν διαρκώς νέα κτίρια, παραθέτουμε τα σχέδια του συγκροτήματος στάβλων και αποθηκών του αρχιτέκτονα Χ. Βλιάμου (σχήμα 10), τα οποία κτίστηκαν από κρατουμένους. Ο Τριανταφυλλίδης⁸⁶ αυτή τη στροφή στις αγροτικές φύλακες τη χαρακτηρίζει σαν «ηρωική στροφή για δημιουργική δράση και πρακτική επίλυση του σωφρονιστικού προβλήματος της χώρας».

Οι φυλακές του μεσοπολέμου ήταν και κινητές και προκάλεσαν διχογνωμία στους ειδικούς της εποχής για το μη σκληρό και μη τιμωρητικό χαρακτήρα τους, ενώ στη συνέχεια σταδιακά τα κτήματα δόθηκαν σε ακτήμονες αγρότες. Με ευεργεσία του Συγγρού κτίζεται Αμάλειο Ορφανοτροφείο στις αρχές του 20ού αιώνα στον Ωρωπό, το οποίο κατόπιν γίνεται αναμορφωτήριο και τελικά μεταφέρεται στον Κορυδαλλό, όπου στα 1958 κτίστηκαν οι σημερινές φυλακές.⁸⁷ Το Δεκέμβριο του 1944 οι φυλακές της Αθήνας ανατινάχτηκαν

⁸³ Α. Πορτελάνος, Κτήριο Ορφανοτροφείου (παλιών φυλακών) στην Αίγινα, *Αναστήλωση, συντήρηση, προστασία μνημείων και συνόλων*, Υπουργείο Πολιτισμού, Τόμος Γ', 1993, σελ. 359-400.

⁸⁴ Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, Τολίδη χ.χ., πρώτη έκδοση 1855, σελ. 159.

⁸⁵ Δημόπουλος, 2003, σελ. 632.

⁸⁶ Τριανταφυλλίδης, 1964, σελ. 44, 133.

⁸⁷ Δημόπουλος, 2003, σελ. 632, 639, 648.

και στα 1947 άνοιξε στο Ξερωνήσι της Γυάρου νέα φυλακή⁸⁸.

Η μεγαλύτερη αγροτική φυλακή των Βαλκανίων ήταν της Κασσάνδρας, σε κτήματα των μονών του Αγ. Όρους. Αποτέλεσε το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής του νομικού Σ. Αναγνωστάκη το 1956 στο Α.Π. Θεσσαλονίκης, η οποία παρέχει πολλά στοιχεία της αρχιτεκτονικής της. Πρόκειται για τρία ισόγεια κτίρια τεσσάρων θαλάμων το καθένα σε ακτινωτή διάταξη, χωρητικότητας 2,784 κ.μ., δηλαδή 348 x 8 μέτρων τα δυο πρώτα και 1180 κ.μ., δηλαδή 295 x 4 μέτρα το τρίτο. Κάθε θάλαμος ήταν για 25 τροφίμους, δηλαδή διατίθονταν σε κάθε κρατούμενο περίπου 4 τ.μ., με άλλα λόγια το κρεβάτι του και ο διάδρομος. Στο παράρτημα Καράκαλου της φυλακής αυτής υπάρχουν δυο θάλαμοι 12,5 x 3,8 x 5,6 μέτρων, δηλαδή 470 κ.μ. για 75 περίπου τροφίμους, με άλλα λόγια εμβαδόν περίπου 2,5 ανά κρατούμενο⁸⁹. Στις φυλακές έγιναν σημαντικά εγγειοβελτιωτικά έργα, χάνδακας τριών χιλιομέτρων και ένας άλλος ενός χιλιομέτρου, καθώς και σειρά αρδευτικών φρεατίων. Για τη φυλακή της Τίρυνθας, ο συγγραφέας σχολιάζει ότι αυτή πρωτοπορεί στην Ελλάδα, δεδομένου ότι με τα φρεάτια που ανοίχτηκαν αρδεύονται 250 στρέμματα⁹⁰. Στα συμπεράσματά του ο συγγραφέας αναφέρεται στην ελονοσία που μάστιζε αρχικά τις φυλακές, η οποία βελτιώθηκε στη συνέχεια. Προβαίνει τέλος σε ένα γενικό αφορισμό «το παν σχεδόν φέρει την σφραγίδα της προχειρότητας»⁹¹ και κάνει προτάσεις για τη βελτίωση της κατάστασης .

Οι Έλληνες μηχανικοί γνωρίζουν από νωρίς τα της αρχιτεκτονικής των φυλακών, προσπαθούν με συνέπεια να προσαρμόσουν τις διεθνείς αρχιτεκτονικές και σωφρονιστικές τάσεις στην ελληνική πραγματικότητα και τόλμησαν να αναμετρηθούν με ένα θέμα, το οποίο δεν φαίνεται να μπορεί να βρει μια «λύση».

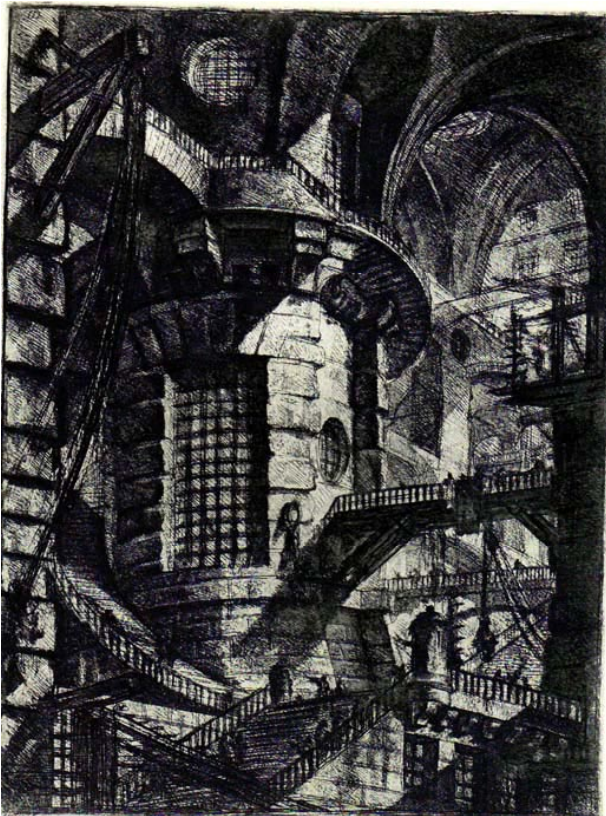
⁸⁸ Το θέμα της φυλάκισης των πολιτικών κρατουμένων της Αριστεράς μετά τη δεκαετία του 1930 δεν μας απασχόλησε, δεδομένου ότι όριο της μελέτης αυτής είναι το τέλος του Μεσοπολέμου. Οι εκτοπίσεις του Μεσοπολέμου ίσως απαιτούν ειδική μελέτη, όπως βέβαια και οι συνθήκες κράτησης βίας κατά τον Εμφύλιο.

⁸⁹ Σ. Αναγνωστάκη, *Αι αγροτικά φυλακιά Κασσάνδρας, Έρευνα Σωφρονιστικής πολιτικής*, Έκδοση Εταιρεία Προστασίας Αποφυλακισθέντων, Θεσσαλονίκη 1956, σελ. 47.

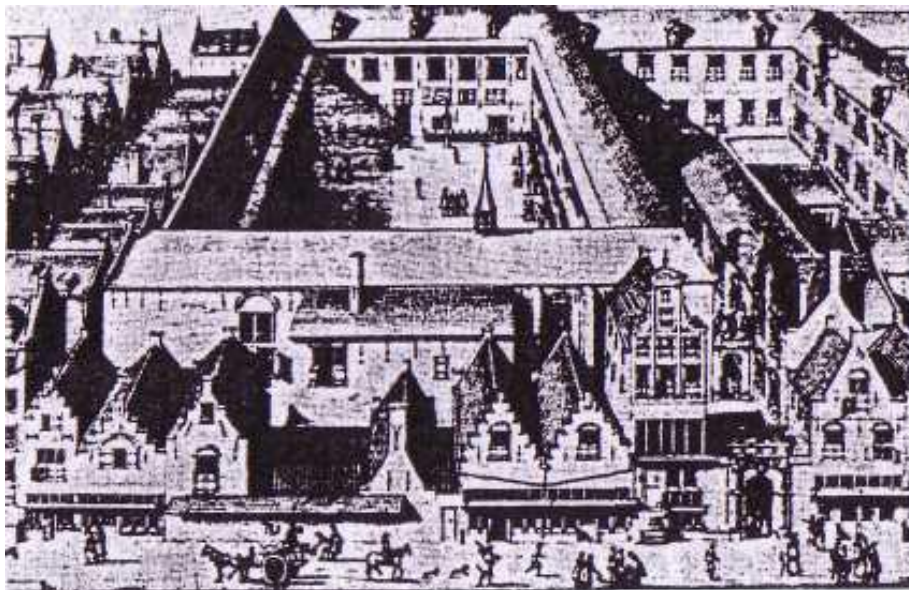
⁹⁰ Σ. Αναγνωστάκη, σελ. 57.

⁹¹ Σ. Αναγνωστάκη, σελ. 64.

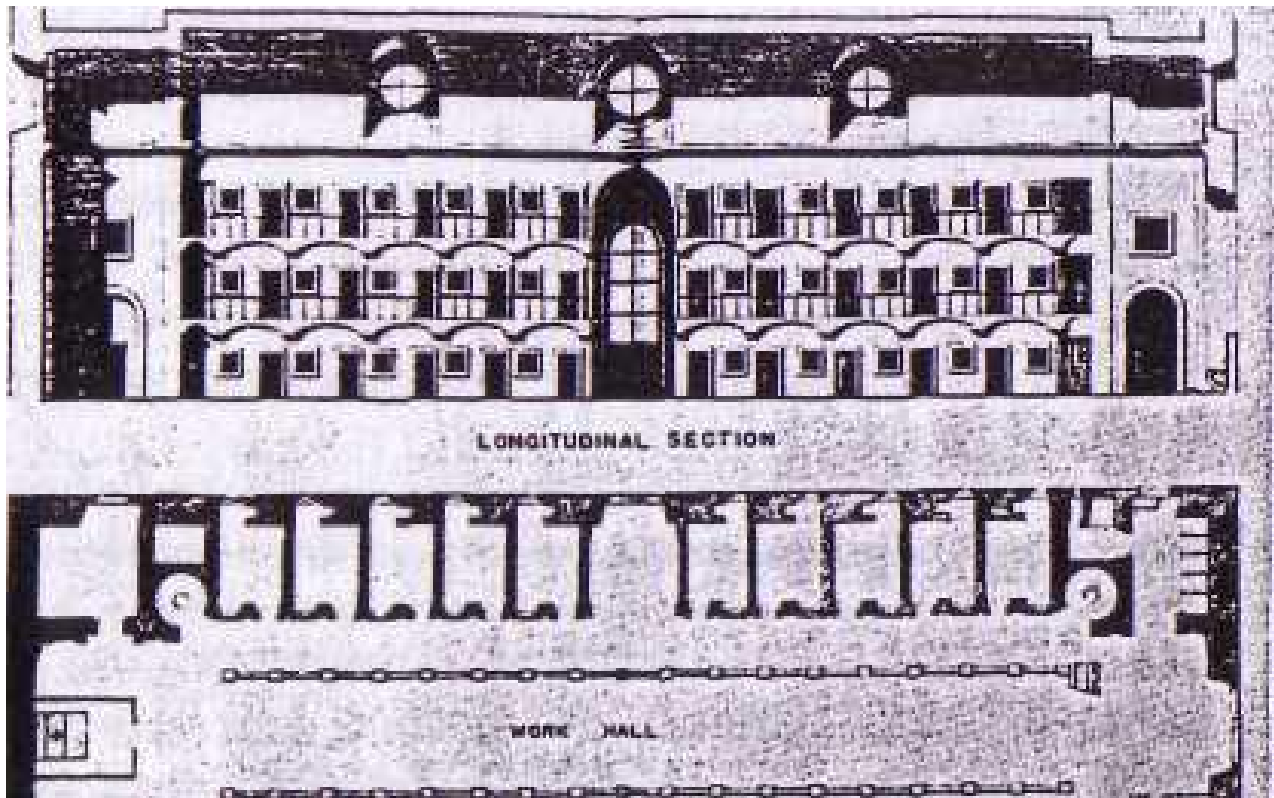
Τα σχέδια παρατίθενται σε χρονολογική σειρά

Σχῆμα 1
Carcere III, Carcere VII
 Luigi Ficacci, Piranesi. *The Etchings*, Taschen, 2006,

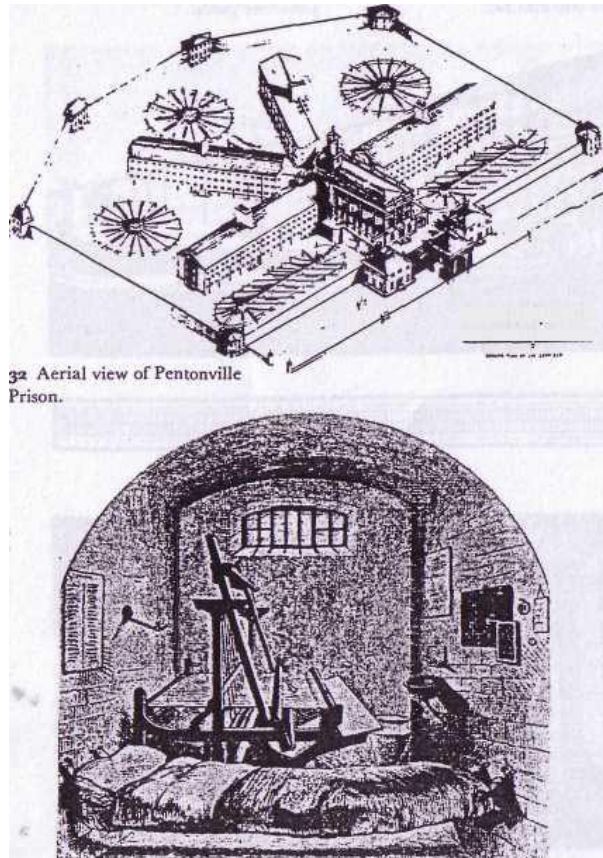
Σχῆμα 2: Οι φυλακή Rasp στο Άμστερνταμ. Από Leslie Fairweather, "The evolution of the prison", στο United Nations Social Defense Research Institute, *Prison Architecture*, London: The Architectural Press, 1975.

Σχήμα 3: Κάτοψη και τομή της φυλακής St. Michel στη Ρώμη. Από Leslie Fairweather, ό. π.

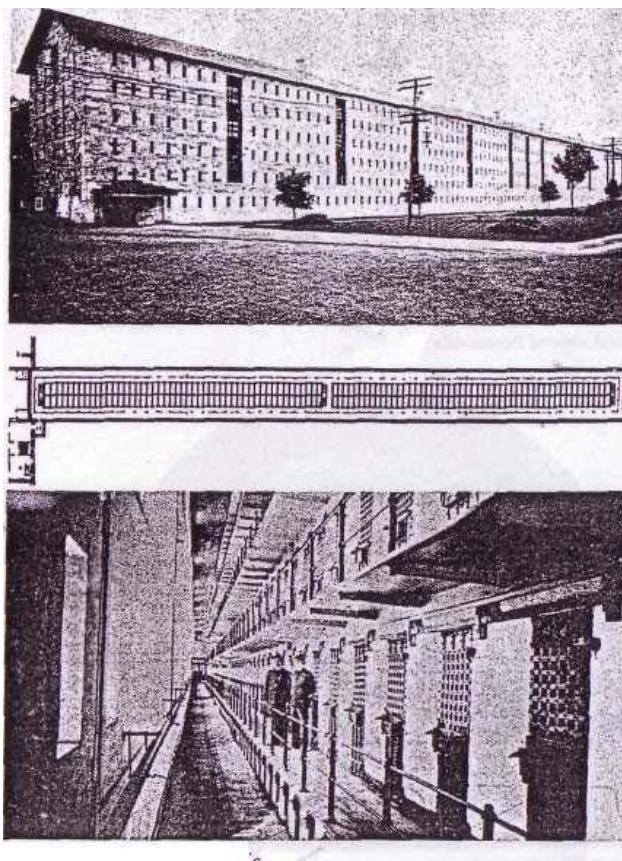

Σχήμα 4: Η κελί της φυλακής Millbank, Λονδίνο.
Από Leslie Fairweather, ό. π.

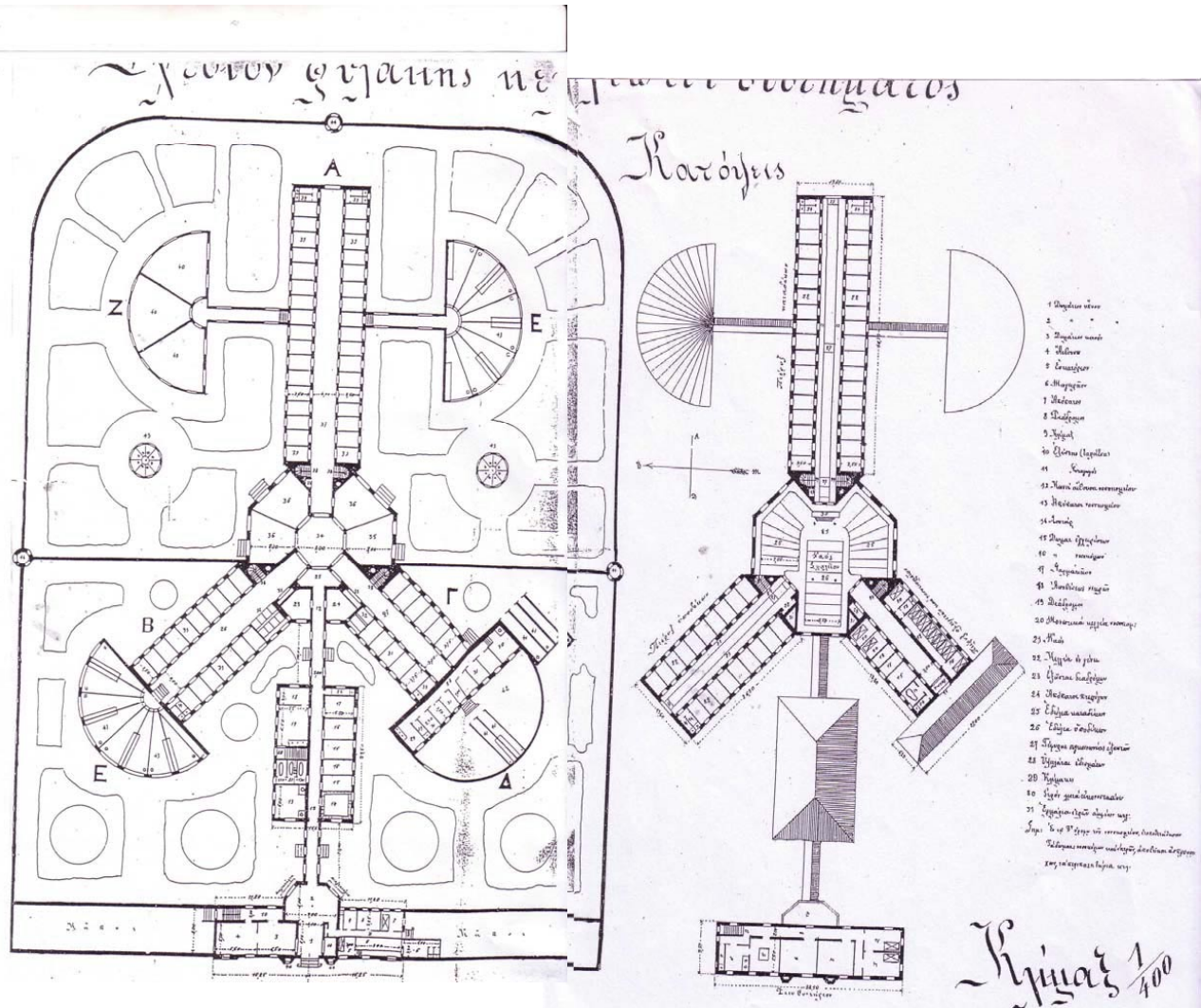

32 Aerial view of Pentonville Prison.

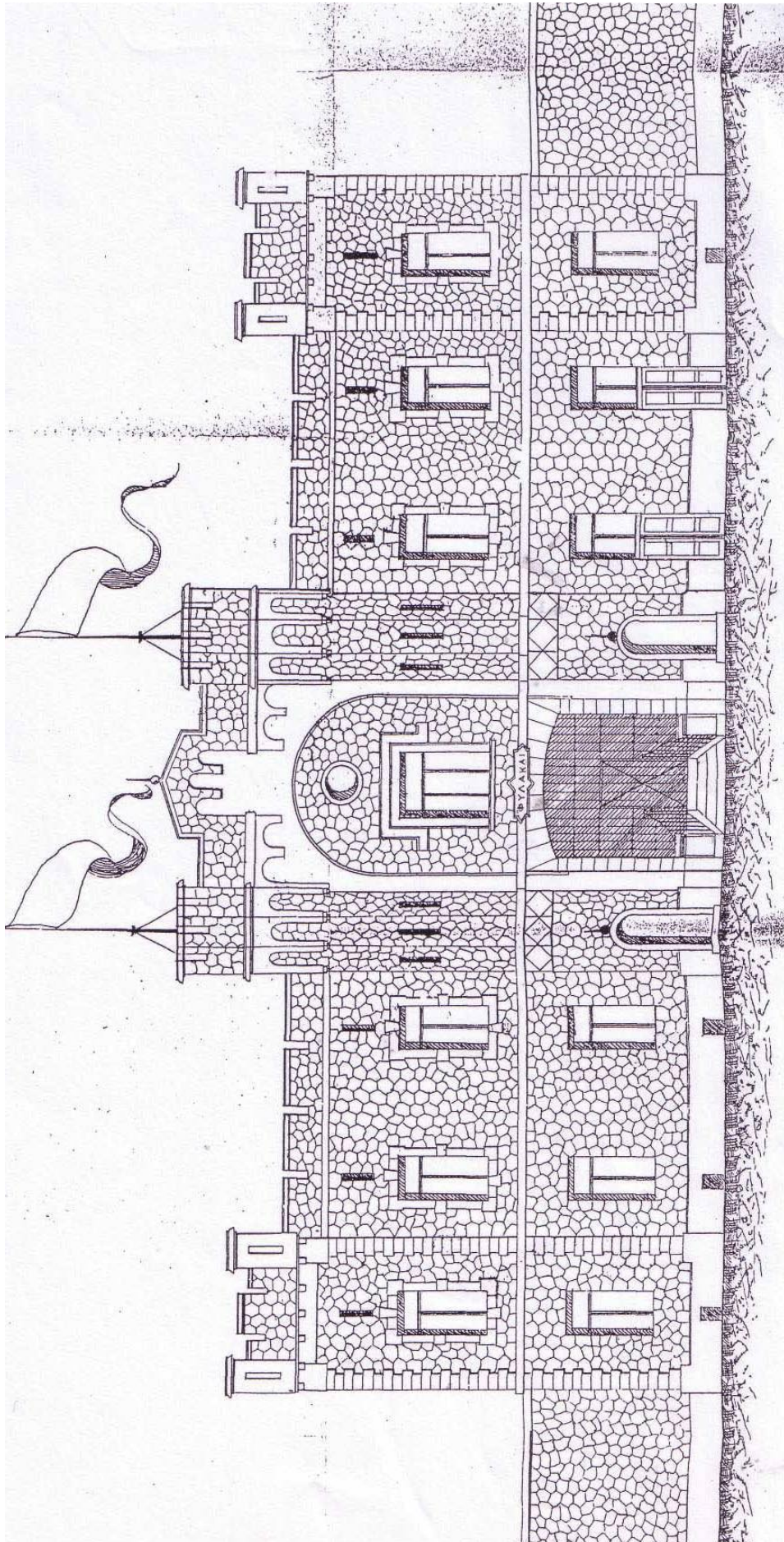
Σχήμα 5: Γενικό σχέδιο και κελί της φυλακής Pentonville, Λονδίνο. Από Leslie Fairweather, ό. π.

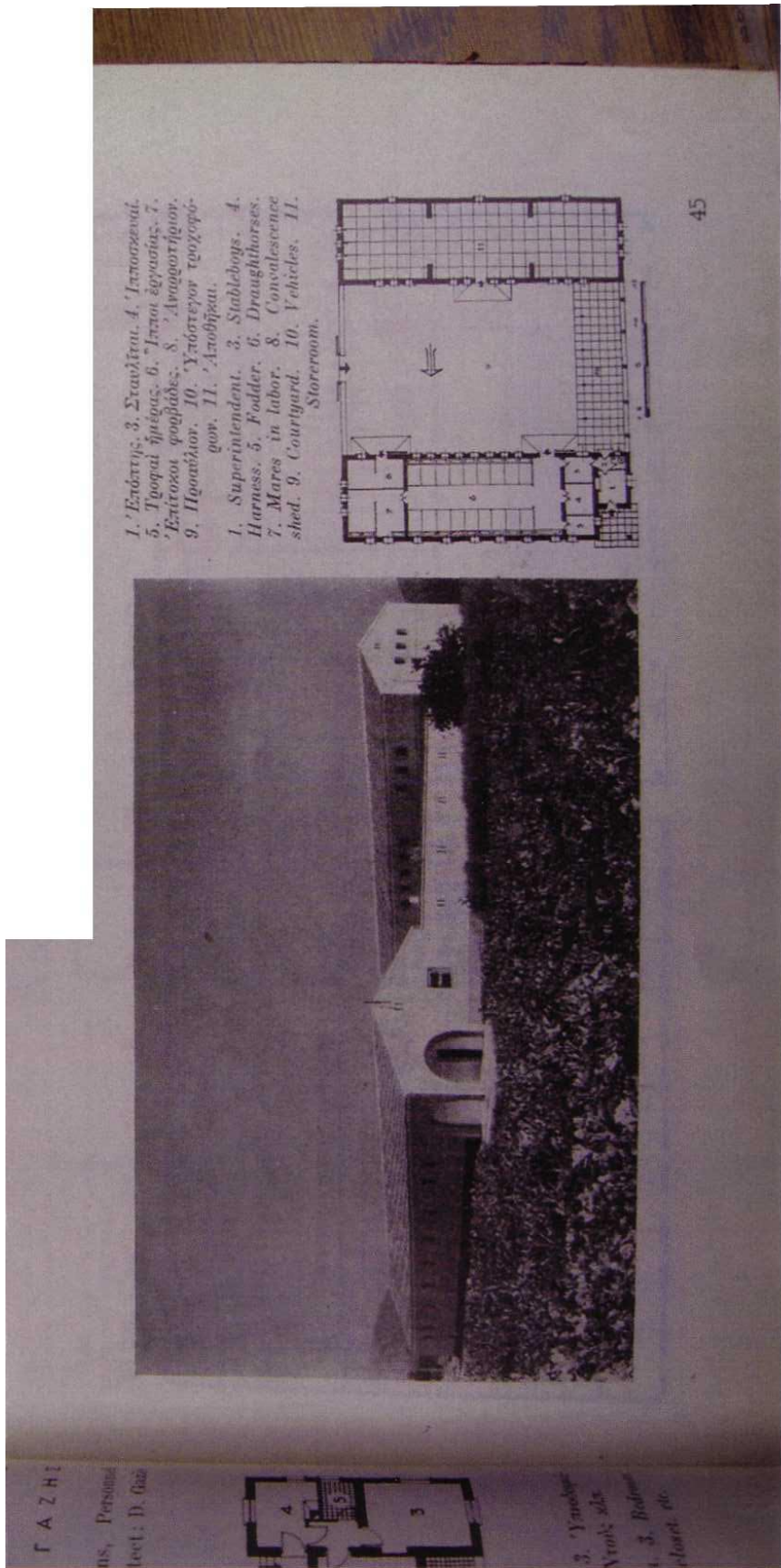
Σχήμα 6: Η φυλακή Sing Sing, Νέα Υόρκη. Από Leslie Fairweather, ό. π.

Σχήμα 7: Σχέδιο φυλακής απομονωτικού συστήματος από το Αντωνίου Μαναράκη (νομομηχανικό), Μελέτη περί οικοδομής φυλακών απομονωτικού και μικτού συστήματος μετά διαγραμμάτων. Επί τη βάσει του νομοσχεδίου της επιτροπής του Υπουργείου της Δικαιοσύνης, Αθήνα, 1900.

Σχήμα 9: Σχέδιον φυλακής κελλιωτού συστήματος, από Α. Μανράκη, ό. π..

Σχημα 10: Αγροτικά Φιλακαί Τίρυνθος - Συγκρότημα σταύλων. Αρχιτέκτων Χ. Βλιάμος, Εξετελέσθη υπό κρατουμένων. Από Αρχιτεκτονική, αριθ. 4, 1957, σ. 45.